

Прелаз сељака у вароши и раднике, 1924.

Садржај

I Спречавање појаве пролетаријата

II Привредни развитак Србије

III Потреба за индустријом и аграрном реформом при окућном поретку

IV Окућно право и индустријски радници

V Успех установе окућја

VI Распрострањење окућја на целу земљу

VII Окућје и земљораднички кредит

VIII Одлив сувишног становништва са села у вароши и окућје за раднике

IX Гледиште законодавца о привредном поретку

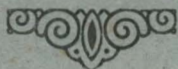
X Завршетак

330.148

ПРЕЛАЗ СЕЉАКА У ВАРОШИ И РАДНИКЕ

ОД

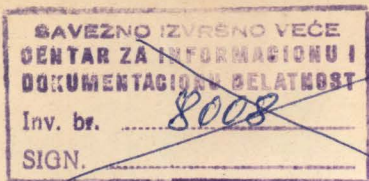
ЈЕЛЕНКА ПЕТРОВИЋА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „СВ. САВА“. — БРАНКОВА 16. — ТЕЛЕФОН 249.
1924.

ЦЕНА 20 ДИН.

ПРЕЛАЗ СЕЉАКА У ВАРОШИ И РАДНИКЕ

ОД

ЈЕЛЕНКА ПЕТРОВИЋА

БЕОГРАД

ШТАМПARIЈА „Св. САВА“. — БРАНКОВА 16. — ТЕЛЕФОН 249.

1924.

САДРЖАЈ

	Страна
I. Спречавање појаве пролетаријата	3
II. Привредни развитак Србије	8
III. Потреба за индустријом и аграрном реформом при окућном поретку	15
IV. Окућно право и индустријски радници	23
V. Успех установе окућја	30
VI. Распрострањење окућја на целу земљу	41
VII. Окућје и земљораднички кредит	46
VIII. Одлив сувишног становништва са села у вароши и окућје за раднике	56
IX. Гледиште законодавца о привредном поретку	60
X. Завршетак	65

ПРЕЛАЗ СЕЉАКА У ВАРОШИ И РАДНИКЕ*

Под Турцима, по градовима Србије живели су поглавито Турци а мало Срба. Онда су Срби живели готово искључиво на селу, бавећи се сточарством и ратарством. По ослобођењу, Срби придлазе у вароши, где ће се једни и даље у главном бавити земљорадом а други узети варошка занимања на место одбеглих Турака. Но придлазак сељака у вароши био је слаб као што је слаб и спор био и привредни развитак вароши и Србије уопште. Међутим, од када се у Србији, по задобивеној независности (1878), почела јављати индустрија, почео се у њој запажати прелаз осиротелих сељака у раднике по рудницима и фабрикама. — Питање је, како се та појава има посматрати с погледом на установу *окућја* (тач. 4 а. § 471 Грађ. Суд. Пост.), и да ли те раднике треба и даље сматрати за *окућне* земљораднике и када нису раскинули везу са селом.

I. — Спречавање појаве пролетаријата.

Кнез Милош је окућје засновао указом 1836 ради заштите дужника уопште, без разлике на њихово занимање, а у циљу спречавања бескућништва и сиротиње. Дубљи и неисказани смер биће да му је био да се одржи патријархално-демократски аграрни поредак привредне слободе и самосталности задобивене Народном Револуцијом. У васпостављеном окућју (1861) заштита окућја сужена је и изречена само за земљоделца. Закону о проширењу окућја од 1873 циљ је да се спречи извлашћење и бескућништво земљорадника како

* Неки одељци ове расправе били су најпре објављени у *Економистију* (бр. 9 и 10 1924).

се у земљи не би створио пролетаријат, који би био опасан по јавни поредак и будућност народа. У скупштинској расправи чуле су се истина речи: — „Не треба да стварамо пролетаријат у земљи када треба да ослобођавамо нашу браћу из ропства“;¹⁾ „Ваља се постарати да се у нас не развија бескућништво и не створи пука земаљска сиротиња“;²⁾ — али се само према тим речима не сме закључити да је законодавац хтео да спречи појаву пролетаријата уопште, тј. и развитака варошког пролетаријата. Ако је то и била унутарња жеља већине Скупштине, она је није хтела у закону изразити. Јер да је то заиста била воља Скупштине, она би у томе циљу била изразила циљусходне одредбе (: — да земљорадници не могу прелазити у друга занимања; да страни пролетери не могу прелазити у нашу земљу; да фабрике не могу имати раднике који не би имали своје куће, итд.). Овако, попоменута жеља могла је бити само једно прижељкивање еда се некако обезбеди земљи такав привредни поредак у коме би земљорадници могли сачувати посед, и да се уз то не створи у земљи пролетаријат уопште. У ствари, законодавац је оставио могућности за стварање пролетаријата. Пригодом проширења окућја 1873, једна група варошких посланика била је поднела предлог да се и трговцима обезбеди један минимум, али за то није наишла на одзив Скупштине, у интересу трговачког кредита. Слични предлози јављали су се и доцније, али свагда без успеха. Законодавац је окућно право васпоставио само за земљораднички сталеж. Затим, аутор Закона од 1873, Министар Правде Ђ. Ценић, у Правилима која је прописао за извршење тога закона, говори само о заштити земљорадника; он ни једном речи не објашњава нити наговештава да је циљ закону да се спречи појава пролетаријата. Најзад, законодавац није хтео заштитити апсолутно од пролетаризације ни самога земљорадника у свима случајевима његове делатности. Законодавац је оставио да се за наплату дужнога пореза земљораднику може продати и заштићена некретнина, и то до 1898 и сама кућа. Према објашњењу у тач. 16 Правила и опште одлуке Касационог Суда од 22 но-

¹⁾ Протоколи Народне Скупштине, 1873, стр. 493.

²⁾ Протоколи Народне Скупштине, 1873, стр. 324.

вембра 1908 Бр. 13.057,¹⁾ земљораднику се може продати све имање (и све заштићене ствари) како за накнаду штете тако и за наплату трошкова по кривичној пресуди за злочино дело, преступљење или иступљење учињено намерно. А када се овим земљорадницима као и свима осталима из сталежа незаштићених окућјем прода све, сви они постају онда пролетери, за кратко време бар сви. У случајевима наплате пореза и извршења кривичних пресуда држава тако рећи сама чини да се стварају пролетери. Најзад, не треба никако губити из вида да је земљораднику свагда слободно прећи у друго занимање, и онда му се може продати све имање. И онда када се бивши земљорадник још бави и земљорадом, може му се све имање продати када се утврди да му је ново занимање главно.

Из свега тога следује закључак да законодавац ни начелно није хтео да осујети и спречи стварање пролетаријата уопште. Закон ограничава и штити земљорадника само док је земљорадник, или док му је главно занимање земљорад. Законодавац је начелно хтео да се спречи развитак пролетаријата само у оквиру земљорадничког сталежа а не и уопште.

Пада приговор да је законодавац, доневши закон од 1873, по коме ни сам земљорадник не може отуђити заштићено му некретно имање, с правом очекивао да се после тога закона неће моћи стварати пролетаријат у земљи. Законодавац је окућјем збринуо земљораднике и малога занатлију који живи од земљорада, обезбедивши их од извлашћења, и како у оно време у Србији није било пролетаријата јер онда у њој није било вароши са јако диференцираним сталежима и јер онда није било фабрика и радника, то је тиме било предупређено стварање пролетаријата у земљи. Овај приговор веома је претеран и не може опстати. Пре свега, једно је очекивавши а друго је законом изразиши да се не жели стварање пролетаријата. Затим, и раније и у време доношења закона већ је било слугу, надничара и занатлијских радника, дакле, било је већ и тада неке врсте пролетаријата иако не индустријског. У клици је било и тога. Најзад, незаштићеним

¹⁾ Г. Никетић, Грађ. Суд. Пост., 1924, стр. 431.

сталежима, па и самим земљорадницима у наведеним случајевима, могло се продати све имање, те су се и на тај начин могли стварати немаћници и бескућници. Из самих тих елемената могао се пролетаријат стварати са растењем становништва. Врх свега, земљорадници су били слободни да пређу у друга занимања, па се и они пролетаризовати. Дакле, предњи закључак остаје непоколебан и неоспоран.

Да је он тачан за то говори и ово. Димитрије Јовановић, главни поборник за закон од 1873, истакао је нарочито то да ће последица тога закона бити подизање индустрије у земљи. Како се индустрија не може подизати без радничког пролетаријата, то се према томе имаде закључити да не само он него ни већина Скупштине која је хтела тај закон, није могла бити противу појаве пролетаријата; или бар да је, иако преко воље, пристајала на ту појаву као на једно неизбежно зло. Мишљење мањине законодавног одбора, која је била противу закона о коме је реч, саставили су били чувени правници: М. Пироћанац, Д. Радовић и Др. Н. Крстић, који су гледали на ствар са индивидуалистичког правног гледишта. Они су навели да догод буде било радних и нерадних, разборитих и неразборитих, биће богатих и сиромаша; и да људи могу бити у правима равни, али никада у способностима једнаки.¹⁾ Према томе, неоспорно је да мањина није била противу појаве пролетаријата.

Уосталом и најмању сумњу о томе да наш законодавац није имао и да нема намеру да уопште спречава развитак пролетаријата доказ је то што је он, у циљу потпомагања и подизања индустрије, давао индустријским предузећима разне и важне повластице: — за ослобођење од плаћања царине, разних такса, итд. Тиме је законодавац на несумњив начин показао своју вољу да, желећи да се развије индустрија, допушта и развитак радништва и пролетаријата, па шта више, иако противу срца и прећутно, и развитак социализма, као неизбежну појаву при развоју индустрије. Развитак пролетаријата и растење социализма збивало се пред очима законодавца, па је, најзад, социализам успео да пошље и своје

¹⁾ Протоколи Народне Скупштине, 1873, стр. 480. — Историју окућја изнели смо у расправи „Извршење Царинских Осуда, нарочито с погледом на окућницу“, 1910.

представнике у Скупштину: већ 1903 био је 1 социалист у Скупштини, а после и више њих.¹⁾ Законодавац, дакле, према свему реченоме, начелно и уопште узев, није хтео спречити и не спречава законом појаву и развитак пролетаријата. Законом о окућју законодавац је једино хтео да спречи развитак пролетаријата и социализма на селу у оквиру земљорадничког сталежа.

• А када је то тако, онда се има утврдити да је погрешна она аргументација која се често виђала по судским пресудама да је Закону о окућју циљ да спречи развитак пролетаријата и социализма. За такав општи закључак није било законске основе. Међутим, начелно би се могло рећи да је *установи окућја* дубљи смер спречавање пролетаризације земље. Само то не могу истицати судови, пошто су они дужни да примењују закон онакав какав је. Закон о окућном праву штити само земљораднички а не и друге сталеже. Окућно право јесте аномално право и у оквиру тога права нема места екстензивном тумачењу и аналогiji. Када је законодавац стао помагати подизање индустрије, очевидно свестан да тиме доприноси растењу пролетаријата, онда је за све судове и по томе требало бити несумњиво да законодавац не сматра да је окућју циљ спречавати развитак пролетаријата уопште и појаву социализма у земљи.

Погрешно проширавање задатка окућја од стране судова потицало је из недовољног познавања историје, побуда и воље законодавчеве у погледу те установе. Оно је долазило као последица и наставак оног традиционалног схватања и прецењивања економско-политичког значаја и корисности окућја. Пошто су Законом о повраћају земаља 1839 били аграрни односи правно регулисани, а Кнез Милош је окућје био завео још 1836, онда је у нас завладало опште уверење да је Србија социално питање решила боље но икоја земља²⁾, јер у њој нема немаћника. Још дуго по том пошто је Закон о окућју 1873 проширен, до пред крај прошлога века од прилике, наш свет је живео у тврдом уверењу да смо ми тим законом социално питање заиста боље решили но ико. По доношењу

¹⁾ Драгиша Лапчевић, Историја Социјализма у Србији, 1922, стр. 154 и 172.

²⁾ Слободан Јовановић, Светозар Марковић, 1920, стр. 24.

тога закона, стало се мислити да је он заштитио сељака од пролетаризације, и како ми дуго нисмо имали радничког пролетаријата, почело се веровати да ће то тако и остати. Спор привредни развитак Србије чинио је да се то уверење, подгревано народним самохвалисањем и прецењивањем речене установе од стране романтичара патриота, одржава у јавноме мњењу. Наша наивна интелигенција сматрала је окућје као дику и понос народа према Западу који такав закон није имао, те је страдао од пролетаријата и социализма. Тек када се, пред крај прошлога века, поче јављати индустрија у Србији и радништво стаде организовати и прослављати први мај (први пут 1896)¹⁾, увидео је сваки да ми имамо већ развијен пролетаријат и постављено радничко питање за решење.

II. — Привредни развитак Србије.

Међутим, процес привредног диференцирања Србије био је још раније запажен од посматрача њенога привреднога живота. По статистици, друштвени и привредни развитак Србије текао је овако:

Кретање становништва С. Србије показује нам ова таблица:

Година пописа	Површина □ км.	Број становника	Насељеност на 1 □ км.	Број варошана у опште %
1834	37,840,9	678.192	17,9	41.377 6,1
1850	"	956.893	25,3	нема података
1874	"	1,353.890	35,8	138.710 10,2
1890 (по увећању 1878)	48.302,6	2,161.961	44,7	286.466 13,2
1910	"	2,911.701	60,3	384.822 13,2
1921	49,950 ²⁾	2,655.078	53,2	379.458 14,3

Варошко становништво уопште расло је сразмерно више него сеоско, благодаречи придоласку сељака и развитку трговачког и чиновничког staleжа нарочито. У времену од 1834 до 1921, за 87 година дакле, опадање сеоског становништва износи 8,19%. Међутим, пораст варошког становни-

¹⁾ Лапчевић, стр. 113.

²⁾ Заједно са придобивеним царибродским и босиљградским срезом. Без та два среза, становништво С. Србије 1921 изнело је 2,595.439 душа, дакле 316.271 или 10,86% мање, услед губитака у прошлим ратовима, него 1910 године.

штва није наступио само као резултат јачања новчане привреде и развитка радиности него у знатној мери и услед проглашења села за варошице. Да би добили „пијацу“ у своме месту сеоске механције, дућанције и трговчићи, ради већег промета и своје користи, злоупотребљавајући и сујету и неувиђавност мештана, успевали су да им се села прогласе за варошице. Вароши и варошица било је у С. Србији:

1884	1900	1910	1921
70	81	85	92

Многе нове варошице остале су у ствари права села. Ипак, ово вештачко поварошавање села није остајало без економских последица. Услед појачаног саобраћаја и промета, привредно диференцирање у дотичним местима ишло је брже, село је више обухватала мода и полуварошки и кафански живот. Услед свега тога неки земљорадници ће брже изгубити земљу него иначе. Па како је законодавац с окућјем хтео да спречи пролетаризацију села, то је јасно да ово спекулативно проглашавање села за варошице шкоди окућном праву и смеру законодавца. У интересу окућја и здравог привредног развитка села и вароши потребно је да се питање сеоских дућана и пијаца реши на савременији начин, обезбеђујући селима која имају саобраћајних и прометних услова да буду и постану сеоска трговишта, а да не морају бити проглашена за варошице. Тако би се избегао вештачки и привидан пораст варошког становништва.

Одласком Турака вароши у Србији биле су знатно испражњене. Како је и после тога придолазак сељака у вароши био слаб, јер није било повољних услова за развитак радиности, то су вароши у Србији слабо расле. По последњим пописима, 10 њених највећих вароши имале су становника:

	1884	1890	1910	1921
Београд	34.864	54.249	89.876	111.740
Ниш	16.178	19.877	24.949	25.096
Крагујевац	9.083	12.669	18.376	15.664
Лесковац	10.870	12.132	14.266	13.721
Пожаревац	9.394	11.134	13.613	10.625
Пирот	8.832	9.980	10.757	10.462
Ваљево	4.737	6.006	8.832	9.768

	1884	1890	1910	1921
Шабач	9.206	9.669	11.541	9.224
Зајечар	4.669	5.858	9.462	8.995
Врање	8.903	9.500	10.487	8.252

И не само да Србија нема великих вароши, него у свима њеним варошима сем прве три има још и данас знатан број земљорадника. Раније, што се више враћамо ка добу ослобођења од Турака, вароши у Србији имале су још више земљорадника. У доба по одласку спахија (1833), оно мало вароши у њој биле су већма села, наиме, примитивна трговишта и административна средишта са подоста механика, нешто мало дућанија, трговаца и занатлија, нешто чиновника, пандура и војске, и са знатним делом земљорадника. Сем тога, и саме занатлије и многи трговци, не само тада но и дуго по том, бавили су се у исто време и земљорадом, уз помоћ својих калфи, шегрта и момака. Број оних који су се онда бавили искључиво или бар претежно варошком привредом, био је врло незнатан.

Са сређивањем земље, са јачањем саобраћаја и трговине са Аустријом отуда се преносио поступно у Србију савремен европски начин живота, и њен варошки живот постајао је интензивнији, а занатска радиност јача. При том преобраћају стари домаћи занати, као кујунџијски, туфекџијски, ткачки, терзијски, итд. стали су посртати и пропадати под утицајем новог начина живота и моде, док ће се други савремени занати стати јављати и развијати¹⁾. Ради подизања ових заната нарочито, а и ради унапређења занатства уопште, довођени су из Аустро-Угарске мајстори чешке, немачке и мађарске народности. Њима су чињене, ради доласка, свакојаке олакшице и даване су им особите повластице, но, како земља као још зависна од Турске, није могла водити самосталну трговинску политику и занатима обезбедити довољну заштиту од страних фабрика, то је већина њених заната само животарила.

¹⁾ Занати су се бројно овако развијали:

Године 1836 било је у Београду 45 разних заната са 864 занатлије (Тихомир Р. Ђорђевић. Из Србије Кнеза Милоша, 1924, стр. 288); године 1866 било је у целој Србији 75 разних заната, махом старих, примитивних и одживелих, са око 19.800 мајстора, и око 14.000 калфи и шегрта; 1895 било је 119 разних заната (Лапчевић, стр. 15 и 110).

Пошто се Србија увећа и извојева себи на независност (1878) и стаде склапати независно трговинске уговоре са иностранством, у њој се стварају главни услови потребни за самосталан развитак једне народне привреде. Од онда се почињу у Србији јављати зачеци народне индустрије. Ипак ће привредни развитак Србије, и после изграђења главне железничке пруге и ојачања спољне трговине¹⁾ и новчане привреде осамдесетих година, ићи врло споро услед несређених политичких прилика и династичне борбе у земљи и специјално услед њене потчињености у трговинској политици Аустро-Угарској. Ова је успевала да Србији намеће ниске и повољне царинске ставове за увоз својих производа. Тек у новој политичкој и уставној ери од 1903, после нове аутономне царинске тарифе од 1904 године, израђене независно од трговинско-царинског утицаја Аустро-Угарске и у циљу заштите домаће радиности, наступају повољне прилике у Србији за њен привредни развитак. Савремени занати, који имају услова за опстанак, живахнуше, и индустрија поче приметно напредовати, благодарећи царинским повластицама и заштити. Тежња Србије за економском еманципацијом од Аустро-Угарске и у томе циљу са успехом завршен њен царински рат са Дунавском Монархијом, особито после сталоженија од затегнутости због анексије Босне и Херцеговине (1908) узрокваше жив подстак и успех и полет у трговинској независности и привредном напретку Србије.

¹⁾ Спољна трговина развијала се овако:

	Период 1869—1873	Период 1884—1888	Период 1908—1912
	просечно динара	просечно динара	просечно динара
Увоз	27,692.246	42,955.483	91,077.018
Извоз	31,331.184	38,670.363	94,051.312

Подизање железница у С. Србији текло је овако:

Година	Нормални колосек км.	Уски колосек км.	Свега км.
1884	243	—	243
1890	508	—	508
1900	508	—	508
1910	581	278	859
1920	631	622	1253
1924	782	764	1546

Под овим економско-политичким условима привредни развитак Србије дошао је до ових статистичких показана:

По подели становништва према занимању, било је земљорадника:

1900 год. 87,33%, 1905 год. 87,37%.¹⁾

Када се узме у обзир да су мали занатлици и њима подобни пописани као неземљорадници, онда следује да је квота земљорадника у смислу окућнога права била још већа, за 2% отприлике. Очеvidно је, дакле, да је Србија земља земљорадника.

Према имовном стању, било је домаћина²⁾:

	који су имали само кућу	који су имали поред куће и друге некретнине	који су имали само некретнине	који нису имали некретнине
	%	%	%	%
1895 { по варошима	20,04	32,41	3,40	44,15
по селима	4,58	91,59	0,60	3,23
1905 { по варошима	11,14	37,94	1,55	49,37
по селима	1,18	95,43	0,52	2,87

По попису обрађене земље у Краљевини Србији³⁾ од 1897 године, од власника земље по селима било је оних који су имали и земље и теглеће стоке 75,56%⁴⁾.

По истом попису⁴⁾, обрађена земља била је овако расподељена по својини. Од 100 домаћина долазило је на оне који су били власници земље:

по варошима	30,19%
по селима	88,66%
уопште	78,20% ⁵⁾

¹⁾ и ²⁾ Статистички Годишњак за 1907/8, стр. 46 и 41.

³⁾ У Србији је било 4 пописа обрађене земље: 1867, 1889, 1893 и 1897. Први попис је неупотребљив за нашу сврху јер не показује поделу земље по величини поседа и броју власника. Други и трећи попис извршени су и с погледом на то, али они нису критички проведени, те их никако и не употребљавамо. И попис од 1897 има недостатака, али се он сматрао да је дао вероватну слику расподеле поседа (В. Статистика Краљевине Србије, Попис обрађене земље, 1897, Предговор).

⁴⁾ Попис Обрађене Земље, 1897, стр. X.

⁵⁾ Попис Обрађене Земље, 1897, стр. VI.

О расподели власника по величини поседа исти попис дао је ону чувену таблицу на страни VI. Прерадивши ту врло детаљну таблицу с обзиром на развитак земљорада и на карактерне класе земљорадника у Србији, ми добијамо ову таблицу о расподели поседника по величини поседа 1897:

	уопште	по варошима	по селима
	%	%	%
I. Ситни земљорадници (1—5 ха)	54,65	80,02	52,77
II. Мали земљорадници (5—20 ха)	41,45	18,10	43,18
III. Средњи земљорадници (20—50 ха)	3,62	1,69	3,77
IV. Велики земљорадници (50—100 ха)	0,25	0,16	0,25
V. Великопоседници (преко 100 ха)	0,03	0,03	0,03

Ова нам таблица показује да је Србија готово искључиво земља малог поседа. Код сеоских поседника, узевши ситне и мале земљораднике у једну групу, која заправо представља мали посед, овај износи 95,95%, а средњи и велики посед само 4,05%. То је заслуга окућња. Да није било те установе, слика расподеле поседа у Србији била би друкчија, у корист великог поседа.

Према попису од 1897, домаћина по селима, тј. сеоских домова, било је 11,34% који нису имали земље. — Је ли тај показ тачан, је ли горња статистика уопште довољно тачна и таква да се према њој може донети тачан суд о успеху окућња?

Горња статистика, статистика пописа земље 1897, није довољно тачна и далеко од тога, из ових разлога: — За тачну статистику о расподели поседа безусловно је потребно да се имају извршен кадастар земље и баштинске књиге, па да се према њима изврши попис. Тога Србија ни данас нема. Онда се, у оскудици тачнога премера, површина земље пријављивала и срачунавала у хектаре према „данима орања“ или „пљуговима“, који представљају разне просторне величине и у једном крају. Затим, за нетачност пописа деловала су нарочито ова два фактора: — прво, због бојазни од пореза и ради избегавања пореза сељаци уопште пријављују мање, па нешто од имања и прећуте, нарочито имања у другим општинама; друго, неспремност и несавесност пописних органа, која је опште позната, а особито при тежим и сложеним пописима.

А горња статистика није погодна за проучавање окућја из ових разлога. Пре свега, попис је извршен само према домаћинима, према домовима, а не и према занимању како је требало бити. То је од великог значаја за суд о делатности окућја. По попису од 1905¹⁾, по селима је било земљорадничких породица 95,88%, а остатак до 100 чиниле су породице неземљорадничких занимања, међу њима 2,10% занатлијске породице. Ове неземљорадничке породице нису морале имати земљу, па да се ипак не рачунају у земљорадничке породице које немају земљу, па да ипак не улазе у рачун при показивању пролетаризације села. Пошто је окућје од великог привреднога значаја, то је земљишне пописе требало вршити с обзиром на правну и економску структуру окућја: према занимању и пореским главама код земљорадничких породица, и то још и према уподобним земљорадницима (тј. оним малим занатлијама и другима који имају права на заштитну окућја).

С обзиром на то, можемо слободно казати да постотак сељака земљорадника у Србији који нису имали земље у доба онога пописа, није никако био раван ни приближан оном напред поменутом броју 11,34%, који је службена статистика показивала као процент беземљаша на селу. Процент сељака беземљаша у Србији био је онда знатно мањи.

Међутим, што је од значаја за расподелу и стицање поседа, то је што у Србији већ од 10 година нема необрађеног земљишта: све земљиште које се даје обрађивати, већ је узето у обраду; велики део шума, способних за културу, већ је искрчен; утрине су у главном пооране. Отуда се обрадиво земљиште не може више повећавати иако је то неопходно потребно с обзиром на множење становништва. Према духу закона о окућју, да би свака пореска глава имала најмање по 5 дана орања, безусловно је потребно да се обрадиво земљиште повећава сразмерно повећању становништва, па да се с правом и разлогом може рећи да закон потпуно задовољава свој циљ. На жалост, закон у тој мери одавно нема успеха.

С обзиром на то, када се с једне стране има у виду процент домаћина без земље у Србији, а с друге стране узме

¹⁾ Статистички Годишњак 1907—8, стр. 46.

у обзир да у Србији не само да нема великога поседа, него да у њој нема развијеног у осетној мери ни средњега поседа, па се, даље, има нарочито у виду да у Србији не само да превлађује мали посед него да има велики процент земљорадника који немају довољно земље, онда се поставља питање свом збиљом својом: — да ли Србија није пренасељена земља? Густина становништва на 1 □ км. износила је у Србији по последњим пописима: 1900 године 51,6, 1905 — 55,6, 1910 — 60,3, 1921 — 53,2. Густина становништва услед губитка у људству за време рата смањила се знатно. Ове, 1924 године, густина становништва свакако износи 57; 1930 године, прескочиће поново 60 људи. Када се узме у обзир: да је Србија бреговита и планинска земља; да нема развијених и већих вароши сем две три; да јој се индустрија налази још у зачетку; да је њена пољопривредна техника још на врло ниском ступњу, и да је у њој капитал редак и скуп, те да нема услова за интензиван земљорад, — онда се може закључити да је Србија, будући сељачка земља, готово пренасељена при данашњој густини становништва.

III. — Потреба за индустријом и аграрном реформом при окућном поретку.

А када тако стоји ствар, онда се с обзиром на множење становништва не сме допустити да привредни живот Србије иде и даље укараеним монотоним током: — да њен сеоски живаљ и даље тако јако расте у неповољним привредним условима, и да се у њој вароши и индустрија јаче не почну развијати. Индустрија се у Србији споро развијала. До своје независности Србија није имала услова за подизање индустрије. Полунезависна земља, мала тржишна област и без царинске самосталности, немајући обезбеђену државну и привредну извесност и будућност јер је била поприште и борбе утицаја Великих Сила и борбе двеју народних династија, без свога а не уживајући поверење страног капитала, — Србија пре тога заиста није била повољна средина за подизање индустрије. У доба од независности до уставне ере од 1903, због династичне и заоштрене политичке борбе, привредни живот Србије налазио се као у некој летаргији. Благодарећи сређењу политичких прилика и новој општој царинској тарифи

од 1904, радиност у Србији започе се приметно развијати, а особито по успешно завршеном царинском рату са Аустро-Угарском. По увећању 1912, у Србији се очекиваше процват индустрије. За време Великога Рата (1914—1918) фабрике у Србији биле су опљачкане од непријатеља и онеспособљене за рад. Обновљена по ослобођењу за неколике године, индустрија у Србији, на својим првим корацима у општем полету индустрије у нашој увећаној држави, почиње јако да трпи због оскудице капитала од прошле године. При том је индустрија у новим покрајинама (Словеначкој, Хрватској и Војводини), старија и много јача од зачетне индустрије у Србији, у много бољем економском положају. Благодаречи заштитним царинама и повластицама, индустрија тих покрајина богато искоришћује широко царинско подручје наше увећане државе. И зато је већ с обзиром на ову неједнаку утакмицу покрајинских индустрија потребно обезбедити и индустрији у Србији потребан капитал и јевтин кредит ради њенога бржег индустријског развитка, неопходно потребног ради њенога складнога привреднога развитка уопште.

Тога ради је исто тако неопходно потребно постарати се: (1) да индустрија у Србији има сталан прилив домаће радне снаге, али не сувишне; (2) да њено непосредно и најближе потрошно подручје у првом реду има привредно организован и правно обезбеђен здрав привредни развитак ради одржања и појачања куповне моћи њених израђевина; (3) да се избегну или бар ублаже привредне кризе, које су нарочито опасне за младе индустрије.

У оно летаргично привредно доба Србије од њене независности до уставнога доба запажене су ове две занимљиве и на први поглед парадоксалне појаве. Иако се у то доба индустрија одвећ слабо зачињала и развијала, а на селу се био јавио приметан слој немаћника услед привредног диференцирања и намножавања становништва, ипак је зато прелаз сиромашних сељака у вароши и раднике, изузев у неколико у печалбарским крајевима, био слаб. И како у самим варошима још није био створен пролетаријат у довољној мери, то кашто није било довољно понуде и простих радника за рад у радионицама, млиновима, творницама и рудницама. Не само квалификовани него и прости радници довођени су делом

или долазили са стране. С друге стране, неке категорије квалификованих радника, као гвожђарски и кројачки радници, услед неподизања индустрије и рђаве конјунктуре рада у тим гранама радиности, одлазили су у иностранство.

А ово су били узроци са којих су онда сељаци нерадо и слабо ишли у раднике: — 1. Консервативна природа сељака да живи онако и онде како је и где навикао и како су његови стари живели. Жене тај консерватизам нарочито подржавају. Тек у највећој привредној нужди сељак се решава да се одвоји од својих ради зараде. И где је печалбарство развијено, људи се тешким срцем одвајају од куће. 2. Консервативна природа човека уопште и нарочито сељака да се одаје другим занимањима где је сасвим други ред. Сељак тешко може да поднесе рад и дисциплину у фабрици. 3. Везан за имање и кућу на селу, сељаку је немогуће и незгодно да ради преко целе године или за дуже време у фабрици или руднику. Због тога су наши сељаци из источне Србије ишли чак у Румунију на рад као пољопривредни радници мада би у домаћој фабрици толико исто и више зарадили. Пошто би сељаци пристајали да раде само за кратко време у фабрикама, ове су радије примале неселеке, не желећи да прве обучавају само за кратко време. 4. Најважнији узрок који утиче да сељак не тражи зараде у вароши и специјално у фабрици, јесте окућје. Задржавајући земљораднику неутуђив минимум, окућје задржава земљорадника на селу јер га везује за тај минимум по сили његовог правног и привредног утицаја. Правни утицај окућја састоји се у овоме. Заштићени минимум нити се може продати по тражењу поверилаца земљорадникових нити отуђити по вољи и њега самог докле год је он земљорадник. Да земљорадник неће занимање променити да би се његови повериоци могли наплатити, то се разуме по себи. Када је земљорадник принуђен и решен да прода део од минимума, закон му то не да, и он се помучи и извуче из неприлике, и имање му остане. А када је земљорадник намеран да прода имање јер се одлучио да пређе у варош и друго занимање, за то му треба удаљење од куће, треба му новаца и времена, па да ново занимање и правно задобије; и како су то све препреке често несавладљиве за једнога просечног сељака, један такав сељак напушта своју намеру да

село напусти, или је одлаже, и у томе и остане где је. Променили занимање, преселити се и поћи новим путем у животу тешко је и најчешће немогуће и варошанима а то ли сељанима којима још стоје на путу тешке правне формалности. — А привредни је утицај окућња у томе што оно обезбеђује земљораднику минимум имања за земљораднички позив и материални опстанак, и што тиме земљорадника везује за тај минимум и задржава га на селу. Што је важно, овај утицај окућња постоји и тада када земљорадник нема потпун минимум, него само које парче земље и нешто стоке. Како се наш земљорадник налази на ниском културном ступњу и има мало потреба, овакав мали земљорадник тим пре саставља крај с крајем на заштићеном имању уз нешто још зараде као надничар или печалбар или наполичар. Што је још од особитога значаја, то је што је процент земљорадника са недовољном минимумом већ знатан. По попису од 1897 18,5% од сеоских домаћина власника земље имало је мање од 2 хектара. Данас је, са порастом становништва, стање у том погледу још горе.

Код нас влада систем једнакости наслеђа у природи. Браћа све очево имање, покретно и непокретно, деле на равне делове. Услед неуређености и недостатка земљорадничкога кредита, брат не може да нађе новаца да другог брата исплати, те овај не може да оде у варош и пређе у друго занимање, него дели имање са братом иако нема и за њ довољно земље. Затим, да се уопште остане на селу, за то делују: љубав према староме огњишту, драж земље и баштине, и врх свега нада и вера да ће се трудом и срећом још стећи. Све то задржава сељака на селу и везује силно за земљу и када за то нема довољно привредних услова. Услед тога се посед стално дели. Комади земље, са честе деобе, постали су мали, па се опет и даље цепкају. И то се нема новаца да се подигне кућа за одељенога брата, но се стара преграђује; често је окућница мала, и онда се кућице утрпавају једна уз другу противно захтевима за добар распоред земљорадничких домова. Очеvidно је, дакле, да на селу има један знатан део и малкаша који немају довољно земље и места за даљи живот на селу.

Међутим, међу овим малкашима као и међу оним беземљашима који таворе на селу, има један мали процент сељака,

1—2%, који су перадници и штеточине. Мањим или већим крађама они допуњују своју бедну привреду оним што им још треба за опстанак. Ови рђави људи права су напаст за село, те би их се свако село радо ослободило, али они имају заклона у окућњу, које им штити и зајемчава оно мало земље и кућу. Они често и немају прилике за рад, поред осталог а зато што се њихове услуге избегавају.

Како Србија нема већих поседа, то малкаши и беземљашци уопште често не могу да нађу довољне зараде на селу. Средњи имаћници, услед нерентабилности земљорада и оскудице новца, често нису у стању узимати најамнике, но се задовољавају својом радном снагом иако она није довољна за добру обраду имања.

Из свега реченога следује закључак да на селу у Србији има један знатан процент домаћина, од прилике 10—15%, за које зато што или немају довољно или немају никако земље, нема привредних услова да и даље остану на селу. По својим правним и економским дејствима окућје њих вештачки привезује за оно мало земље и задржава на селу противно захтевима за благостање народа. Неко је рекао да је Србија, благодарећи своје аграрном демократском уређењу због уставне окућња, рај малих сопственика. За ове домаћине који имају нешто мало земље окућно устројство у ствари је пре пакао. А живот оних извлашћених сељака и бескућника на селу заиста је бедан и чемеран у једном привредном поретку малих сопственика без довољно зараде за сеоске раднике.

После Великога Рата, беда овог сиромашног сеоског слоја знатно се ублажила услед веће тражње рада због губитака у радној снази у прошлим ратовима, ради обнове земље и изградње Београда и ради полета индустрије у увећаној нам земљи. Због тога је, после рата, много мање печалбара ишло у Румунију и Бугарску. Али ова висока конјunktura рада неће вечно трајати. Услед од лане наступиле новчане кризе већ се осећа застој у подизању индустрије и грађењу; по обустави инфлације, са нормалним буџетирањем и повећањем пореза јавиће се понова и егзекуције за наплату пореза; па треба помислити и на неродне године. Што је још важније, земља не расте а становништво у нас знатно расте, и време није далеко, после десетак година свакако, када би

овај сеоски слој толико нарастао да би се онемогућио његов даљи опстанак на селу. Последице тога биле би и велико појачање печалбара и исељавање у Америку.

Пред Балкански Рат, број печалбара износио је годишње: из Источне Србије у Румунију и Бугарску 10.000—18.000, из садање Јужне Србије 30.000—40.000, од којих до 10.000 у Америци¹⁾. Из бивше Аустро-Угарске наш свет је одавно био принуђен да иде у Америку и друге прекоморске земље. Нашега света у прекоморским земљама биће да има око 700.000 душа²⁾. После уједињења, повратак наших људи отуда био је јачи, а одлазак тамо свакако нешто слабији, делом зато што су Сјед. Амер. Државе усељавање странаца контингентирале. Али је од значаја да је покрет за одласком обухватио и С. Србију. До анексије Босне и Херцеговине из Србије одлажаху у Америку само појединци и авантуристи, а од тада, нарочито од прошлих ратова, тамо иду у знатном броју и сељаци. То значи да окућје није више у стању да у пређашњој мери задржава и везује сељака за село, и то значи да у нашој земљи привредне прилике нису најповољније. Истина, боље је имати и исељеника из земље који на своју домовину неће заборавити и који ће кући слати своју зараду него имати пауперизам у земљи, али то вреди за земље сиромашне од природе. Наша држава је земља богата од природе, она има плодних а недовољно насељених равница за насељавање из сразмерно пренасељених крајева који дају печалбаре и исељенике; она има свих природних услова за индустрију и зато она не треба да даје ни печалбаре ни исељенике другим земљама. Од печалбара има и војне и националне и привредне штете. Пре Балканског Рата, Србија је у Румунији и Бугарској имала

¹⁾ Јеленко Петровић, Печалбари, 1920, стр. 4—7.

²⁾ По извештају Исељеничког Уреда у Загребу Бр. 11,352 од 7 јула 1924, нашега живља у прекоморским земљама вероватно да има: у Сјед. Амер. Државама око 600.000, у Британском Царству око 35.000, у Латинској Америци око 47.000, свега око 682.000. — Међутим по службеном попису Сјед. Амер. Држава од 1920 године у истим Државама било је 408.973 Југословена (208.552 Словенаца и 200.421 Србо-Хрвата).

По статистици Уреда, исељеника из наше земље било је: 1920 године (5.988), 1921 (12.965), 1922 (6.102), 1923 (9.370). — Статистику повраћеника Уред је почео водити тек од ове године. У првом тромесечју ове године повратило се наших држављана у домовину свега 558 лица.

печалбара за једну дивизију војника; наша садања држава има печалбара и исељеника у иноземству за читаву једну армију. У случају рата ти би војни обвезници остали немобилисани; већина њихова не би се одазвала својој дужности ни када би рат дуго трајао. Печалбари и исељеници губе националне особине у туђини, постају национално мање отпорни, и када остану тамо, они се однорођују. Најзад, печалбари и исељеници су у најбољој радној снази, и њихова се радна снага губи за народну привреду. Будући пренасељена земља, Немачка је у своје време питање исељавања и исхране свога становништва решила у правцу да извози робу а не људе. Као мање насељана а по природи богатија, наша земља уопште тим пре, а Србија још пре, не треба да има ни печалбара а камо ли исељеника за увек.

Проблем печалбарства и исељеништва у нашој земљи уопште ми треба да предузмемо решавати једновремено у два правца: Аграрном Реформом на великим поседима у новим областима и у Јужној Србији и подизањем индустрије. И на овај други начин нарочито с обзиром на множење становништва. У погледу Аграрне Реформе треба поменути да се превиђа да је село у Србији релативно пренасељено, те се из ње насељавање малкаша и беземљаша при provedби Аграрне Реформе врши у много мањој мери но што треба. И то се пресељавање врши у главном из југоисточне Србије, и то у недовољној мери; а губи се из вида да и по осталим крајевима Србије, особито у Мачви, има беземљаша и малкаша. Поред привредних разлога и обзира правичности да се пољопривредници из целе земље за које у завичају нема више привредних услова за опстанак, при provedби Аграрне Реформе, збрињавају у подједнакој мери, и с гледишта државотворне идеје, ради појачавања и обезбеђења државе и ради националног изједначавања, циљусходно је да се при provedби Аграрне Реформе осиротели сељак из Србије збрине у довољној мери ради складнога привреднога живота у целој земљи. Неко би можда рекао да сељак из Србије, према својим заслугама за народно уједињење и за ову државу, има на то првенствено право.

Истовремено са збрињавањем беземљаша и малкаша посредством Аграрне Реформе, треба предузети и подизање ин-

дустије у Србији ради одливања и примања у раднике сељака из слоја осиротелих на селу. Било би погрешно оставити да се Србија развија готово искључиво као аграрна земља. Пре свега, пољска привреда у једној земљи не може се без индустрије унапредити и развијати по захтевима науке. Затим је потребно подизати индустрију у Србији ради пријема сувишнога становништва са села у будућности. Ако би се Србија оставила да продужи живети и даље у оваквим економским условима и приликама у каквим се она данас налази према осталим покрајинама и у погледу саобраћајном, трговинском и нарочито индустријском, онда би се с правом могло казати да је Србија, иако је она највише поднела и учинила за ову државу, као нека колонија за северо-западне покрајине, пошто оне трговински и индустријски обилно искоришћују широко царинско подручје наше увећане државе.

Не само у опште него је и у интересу самих осиротелих сељака да прелазе у рударске и индустријске раднике. Они који остају у селу, и када имају нешто земље, само животаре. Печалбари су од њих у мало бољем привредном положају, али у горем положају у погледу породичног живота, јер се они за дуго одвајају од куће. Што је важно, ретко се која печалбарска породица издигне имовно да њени укућани или потомци ускоро не носе печалбарске торбе. Како се становништво множи, то би се и печалбарске торбе множиле. Амерички печалбари и исељеници више зарађују, али је њихов живот у породичном погледу тежи него код блиских печалбара. Они се за дуже време растају од својих и теже се могу оженити када хоће да тамо остану стално. Положај америчких печалбара и исељеника врло је пожртвован и мучан са психолошког гледишта. Чар живота у своме родном крају, међу својим рођацима и пријатељима; драж породичне својине и завољене груде; најзад, неодољива тежња човека да умре код куће и да буде сахрањен крај гробова својих предака; све то утиче да амерички печалбари и исељеници болно осећају растањак са завијачем. Љубав према своме завичају, према своме матерњем језику и према својој отаџбини толико је природна, да се и код оних који имају за начело *ubi bene ibi patria* јави кајање и неодољива жудња за повратком у домовину. И зато је посве јасно да је и за сиромашне се-

љаке о којима је реч, боље и корисније да остану у земљи прешавши у раднике.

Као фабрички радници они би имали више прихода. Један фабрички радник сам више зарађује него што обично износи зарада целе једне сеоске породице која има 5 дана земље. Фабрички радник храни се боље него сиромашни сељак, који једе месо по готову само о благим данима. Истина, прешавши у раднике, ови ће сељаци постати пролетери у савременом смислу речи, али они су на селу били паупери, а то је горе но прво. Као фабрички радници они ће живети боље и културније но пређе, а то је главно и што треба да одлучи.

IV. — Окућно право и индустријски радници.

Законодавац је хтео да сељак не западне у беду и да се на селу не створи сеоски пролетаријат. Кад је то у неколико ипак наступило, било би апсурдно мислити да је дух закона да се то нежељено стање на селу вештачки и даље подржава. Напротив, било би у духу закона, пошто је њему циљ да се спречи развитак сиротиње на селу, порадити и олакшавати да осиротели сељаци пређу са села у вароши и раднике, јер би они при том прелазу прешли из горег у бољи привредни положај. У интересу је села, у интересу је баш остваривања циља Закона о окућју да на селу постоји поредак самосталних и привредно крепких поседника, да сеоски слој беземљаша и малкаша прелази у вароши и раднике, и да се привредни живот на селу тако креће да се отуда врши одливање сувишног становништва у вароши. А када то стоји, онда следује закључак да с привредног гледишта и циља Закона о окућју не само да нема разлога оне сељаке који су прешли у индустријске раднике спречавати у отуђењу окућнога минимума, него напротив.

Нема ни правнога основа да се то чини. У оно доба када је донет закон, 1873, истина није било индустрије, али је већ било неколико фабрицица, млинова и рудника. Индустријских радника било је дакле и онда, истина у самој клици. Сем тога, како је главни поборник закона Јовановић рекао да ће последица закона бити подизање индустрије, значи да се очекивао развитак индустријског радништва. Присветлом,

законодавац није хтео да окућје распростре и на индустријске раднике, као и на раднике, занатлије и трговце уопште. Законодавац је хтео да се минимум земље сачува само за земљораднике, једино за оне који земљу раде и од земље живе.

Али, како је Правило објаснило да се земљорадницима имају сматрати и мале занатлије којима је главно занимање земљорад од кога себе и своју породицу издржавају, настаје питање, да ли то има важити и за индустријске раднике уопште. Мислимо да не треба. Између оних малих занатлија по паланкама и селима које је Правило подвело под окућну заштиту и између радника уопште има велике разлике. Оне мале занатлије не раде занат из дана у дан, стално и непрекидно и преко целог дана, јер немају за толико посла, него по који дан, по који час и узгред, а баве се и земљорадом. Фабрични радници, међутим, запослени су стално, раде из дана у дан и добијају минимум за живот. Према томе, фабрични радници нису што и мале занатлије, и зато нема ни привредног ни правног разлога да се они њима уподобљавају ради окућне заштите. То би било начелно решење питања.

Међутим, сељаци који су ступили у фабрике, нису сви једне врсте и прави фабрички радници. Они се дају поделити у две врсте: *техничке* или *стручне* раднике, који су већ изучили какав стручни посао у фабрици, који учествују у производњи, и који се по томе не разликују од осталих фабричких радника који немају сељачког имања, и *слуге* или помоћне раднике, који, било као надничари било под месечном платом, раде при фабрици као кочијаши, служитељи, чувари, чистачи, итд.

Како ова друга група радника нема стручног занатског образовања, да би се могло узети да ти радници имају стално занатско занимање; како се они по својим пословима и несталности и привремености занимања и бављења у фабрици ни по чему не разликују од осталих печалбара сељака који у сличне службе ступају у земљи или иноземству, то и њих треба сматрати као печалбаре сељаке и заштићене земљораднике. Као и остали сељаци земљорадници и они треба да су заштићени окућјем.

Ону прву врсту индустријских радника са села, како се они по спреми и награди ни по чему не разликују од оста-

лих индустријских радника, треба сматрати као праве индустријске раднике. Њих не треба сматрати за окућне земљораднике са ових разлога: — Маса фабричких радника живи са својим породицама само од радничке зараде. Пошто се окућјем обезбеђује земљораднику минимум за опстанак, а ови радници са села имају већ један минимум радничке зараде, то се њима не може заштићавати још један, још и окућни минимум. Што још одлучује, законодавац радницима уопште није хтео заштитити икакав имовни минимум; у тач. 4 § 471 он је рукоделцу заштитио од пописа само најнужнији алат, и пошто индустријски радници спадају у рукоделце, то је јасно да они немају права на окућну заштиту све и када би имали некретно имање. Најзад, сматрати ове раднике за окућне земљораднике и забрањивати им отуђење окућног имања, значи ићи на штету земљорада и правих земљорадника. На штету земљорадника ишло би, јер би се имање једног таквог радника много горе обрађивало било да га обрађује заостала жена са нејаким децом уз помоћ најамника за теже радове, било да га ради закупац. Држећи га за кратко време, закупац имање не ђубри, него се само стара да са што мање рада и трошка из њега извуче што више прихода. На штету правих земљорадника би ишло, јер би се одржавањем ових радника као сопственика земље умањивала и погоршавала могућност малим земљорадницима да докупе још који комад потребне им земље.

И то раднике о којима је реч, не треба сматрати за окућне земљораднике не само када се они позивају на окућно право да би изиграли своје повериоце, него ни онда када сами хоће да отуђе своје заостало имање на селу. Пошто су ступили у фабрику и изучили какав стручни посао у фабричној производњи, има се сматрати да су променили занимање, наиме, правно престали бити земљорадници, и постали индустријски радници. Закон о окућју не ограничава сељаку слободу кретања и избор занимања. Он земљорадника ограничава само у располагању минимумом, и то док је земљорадник; кад земљорадник пређе у друго, неземљорадничко занимање, он има права да прода све имање. То му је најчешће баш потребно да би могао развити посао у новом занимању, или да би могао купити кућу у вароши.

Питање је, од кога се момента има правно узети да је овакав радник престао бити земљорадник. Мислимо од момента од када је престао бити ученик у фабрици и постао обичан стручни радник.

Не само да оваке раднике не треба сматрати више за окућне земљораднике када су они, ступивши у фабрику, остали тамо као *сипални* радници него их тако исто треба сматрати и када они још нису раскинули животну и привредну везу са селом, па с времена на време живе и раде на селу. Треба само да се утврди да су они *изучени* стручни радници, те да имају једно обезбеђено занимање од кога могу живети. Њихово привремено бављење у селу долази отуда што им породица још живи у селу, што се још нису поделили, или што још нису продали своје имање. У томе им не треба правити тешкоће. И када они истакну да су земљорадници, треба их ипак сматрати за раднике а не земљораднике. Сама изјава заинтересованог лица да је земљорадник или да није, није довољна и меродавна у погледу примене Закона о окућњу. Власти које су позване да се старају да се тај закон не изиграва, дужне су да се увере да ли је то лице у истини земљорадник или није, те да се с једне стране не прода земљораднику, или да он сам не отуђи земљишни минимум, а с друге стране да се нико ко није земљорадник или коме земљорад није главно занимање, не провуче као земљорадник и по окућном праву не оштети повериоце. Истичући се за земљорадника, индустријски радник са села то чини најчешће у смеру да оштети повериоце. Једини изузетак када таквога радника треба признати за земљорадника треба да буде тај када његова породица још живи на селу, а он је оболео, па се мора повратити земљораду ради даљег опстанка. У свима другим случајевима треба у духу окућња одбијати индустријске раднике од његове заштите. Окућјем је земљорадник заштићен да би имао од чега да живи јер нема другога занимања. Радници о којима смо говорили, имају у рукама, сем земљорадничке обуке једно занатско занимање сигурније у неку руку за њихово издржавање него што је земљорадничко занимање. Јер док им суша или град може донети глад у кући, дотле им раднички занат обезбеђује хлеб, увек и стално, у нашој земљи

тако потребитој у стручним и добрим радницима. Када један радник који нема никаквог имања па ни сеоског, може да живи само од своје радничке зараде и да одговара часно својим обвезама, тим пре је све то могао наш радник који је и од свога сеоскога имања имао прихода. Што је он ипак запао у материјалне неприлике и дугове, то је дошло или отуда што му је сеоско имање недовољно или посве неплодно, или отуда што је он рђав радник или расипник. Кад је први случај, он се на окућњу, које га је везивало за село, само затирао, те је очевидно да је и у његовом интересу да се он тога рђавог привредног положаја разреши. Кад је други случај, то се исто може слободно казати. Има заиста таквих несрећника који не умеју ни собом ни имањем управљати, ни штедети ни довољно радити и који своје страсти не могу обуздати као самостални привредници. Искуство је показало да су они који нису били за господаре, боље и срећније живели као слуге. За такве је раднички позив још подеснији и безбеднији, јер је њихова судбина вођена и обезбеђена општом радничком борбом за интересе радништва. За заштиту радништва и држава у интересу народне привреде треба да се стара. Не би то било нетачно рећи да је баш у интересу сеоских нерадника и нештедиша да они буду потпуно извлашћени и да постану радници. Сем тога, у њиховим леним и неспретним рукама земља је као заробљена. Као природни монопол земља треба да је у вредним рукама ради што веће производње хране с обзиром на растење становништва.

Када тако стоји ствар, када је у интересу и самих радника са села да постану коначно индустријски радници и када је то у општем интересу ради подизања индустрије; онда је јасно да тај процес не треба отежавати. Власти позване да се старају о извршењу окућног закона, нарочито судови, међутим, то су чиниле и чине, из два разлога. Прво, што је земљорадницима који имају и друго занимање лакше прибавити уверење да су земљорадници него њиховим противницима у парници да то нису. Они често нису формално и правно прешли у неземљорадничко занимање; затим, симпатије и државних органа, по правилу, на страни су њиховој, јер су њихови противници обично зеленаши и богатији људи. Друго, позване да се старају да се окућје не изиграва, власти стоје

стално под утицајем традиционалног схватања да је окућју циљ да земљорадник и мали занатлија не остану без земље да се не би стварао пролетаријат на селу и развио социјализам у земљи“. Постала по доношењу окућја, та се формула у судским разлозима понавља као стереотипна фраза готово свагда кад је у питању занимање земљорадничко. У својој ревности да спрече изигравање закона и задовоље речени циљ његов јер је тај закон популаран, судови су у сумњивим случајевима свагда решавали да је дотични занатлија, зидар, фабрични радник, служитељ, финанс, итд. земљорадник, односно да му је главно занимање земљорад, иако је то у ствари обрнуто било истина.

Ово либерално и екстензивно тумачење у погледу окућја неће бити тачно и у духу закона. Пре свега, као аномално, окућно право не допушта екстензивно тумачење, те се има примењивати у најстрожијем смислу речи. Само они треба да се сматрају за земљораднике за које има несумњивих или претежних доказа да су то заиста, односно да им је земљорад главно занимање. Оне за које је сумњиво да су земљорадници, за које чак у пола има вероватноће да су земљорадници, треба узети да нису земљорадници. За такве има да важи редовно право, према коме им се све имање може за дуг продати. Друго, када Правило министра правде сматра за земљорадника малог занатлију који живи у главноме од земљорада без обзира на то што је он може бити са формално-правног гледишта, као испитани мајстор и са протоколисаном фирмом, пуноправни мајстор, — треба, по том истом разлогу што се не гледа на формално — правно него на стварно занимање, оне који немају мајсторско писмо и протоколисане фирме, сматрати као занатлије у правом смислу, без права на окућно право, само ако има доказа да им је искључиво или главно занимање занат или трговина. Нема логике узимати за окућног земљорадника малог занатника и када има мајсторско писмо и протоколисану фирму, зато што он живи од земљорада, а овамо радника са села, иако он живи у главноме од своје радничке зараде, иако он може само од тога живети, сматрати такође за земљорадника, зато што он нема мајсторско писмо, што ради под надницу, итд. Јасно је да благодејање окућја треба да уживају само они

који раде земљу и који се од земље нису одвојили. Према томе, зидаре, индустријске раднике и остале занатнике, све и да немају мајсторско писмо, треба сматрати да нису земљорадници ако они не раде земљу или у главноме живе од заната. Треће, закон од 1873 донет је у циљу благостања сељака. Према томе циљу закона, власти имају дужност да се старају да се сељаку очува окућно имање када сељак има тај минимум, јер је законска претпоставка да се благостање и привредна слобода обезбеђује у поретку окућја. А када сељак нема потпуно окућје, те према томе нема услова за благостање и опстанак на селу, па због тога научи какво занатско занимање и њиме се бави, онда је дужност власти не да чине да тај сељак остане при своме недовољном сељачком занимању и у кругу окућја, него да се он ода своме другоме, занатскоме или трговачкоме занимању, пошто је оно приносније и довољно за издржавање његове породице. Када је циљ закона благостање сељака и народа уопште, онда је баш у духу закона да се сељаци о којима је реч, дефинитивно ставе у њихово неземљорадничко занимање, јер им оно обезбеђује опстанак. Неприродно је што се ови сељаци по сили и повластици окућја још вештачки одржавају на селу. Сем тога, то је штетно како за њих тако и за оне праве сељаке који немају довољно земље: за њих зато што се само заваравaju и затиру са остатком окућја; за друге зато што се одржавањем окућја првима овим другима онемогућава да докупе себи још који комад земље.

Отуда следује закључак да није у духу закона судска пракса по којој се у случајевима када се сељани налазе у вароши као бесправни мајстори, као занатлијски радници, или индустријски радници, без обзира на то што они од тих занимања имају довољно прихода за опстанак, а од земљорада то немају, узима да су они земљорадници, односно да им је земљорад главно занимање. Баш је у духу закона да се узме да ти људи нису више земљорадници, јер им ново занимање обезбеђује опстанак. Такво тумачење у духу је и Правила за извршење самога закона, јер се из његова објашњења о занимању и окућном праву малих занатлија види да не треба гледати толико на формално-правну страну занимања колико на економски резултат занимања. Као индустријски или за-

натски радници дотични чак имају радничке књижице. Све, дакле, говори за то да ове људе не треба сматрати за окућне земљораднике.

Како судови у том погледу махом греше, настаје питање, да ли је потребна једна општа одлука Касационог Суда, или још боље допуна Правила у смислу изложенога гледишта. Није безусловно потребно, јер не само да нема законске препреке за овакво тумачење, него то тумачење баш одговара циљу закона. Да би се са оним традиционалним погрешним тумачењем одмах и лакше прекинуло, ипак би била умесна једна таква одлука или допуна Правила.

V. — Успех установе окућја.

Закон о окућју (од 1873 са његовим доцнијим допунама) донет је у циљу: — да се земљораднику сачува минимум земље за опстанак и спречи развитак сеоског пролетаријата и великог поседа како би се у земљи, коју сачињавају готово сами земљорадници, одржао поредак привредне слободе малих поседника ради народнога благостања и моралне националне снаге у будућој борби за ослобођење и уједињење целог народа. Тај свој циљ закон је у главном постигао.

Забрањујући продају за дуг као и отуђење земљорадничког минимума земље, Закон о окућју је тај минимум сачувао земљораднику и у исто време спречавао растење средњег и већег поседа. Да није било тога закона, земљорадник би у нужди или наступу лакомислености продао који комад окућне земље. Овако, иоле уредан домаћин, и када је запао у велику нужду, нађе најзад начина да се искобеља из материјалних неприлика. Они који су били брзи у одлуци да заштићену земљу отуђе, најчешће благодаре закону што их је спречио да то изврше. А закон је сметао стварању већих поседа по томе, пре свега, што је у нас посед обично распарчан и раштркан по целом општинском атару, па и по суседним атарима, а при том испреплетен окућним, неотуђивим комадима земље. По нашем рачунању, око 42% земље стоји под окућним правом. Та уочена мрежа неотуђивог поседа јако је и гдегде до крајности сметала не само промету земље уопште него и груписању и стварању већих поседа.

Сем окућја, стварању већих поседа стално су сметали и ови моменти: — 1. Што је у Србији, произишав из Народне

Револуције и задружног патријархализма, владао дух сељачке демократије, којој се са управне стране морало угађати и која није дала да се у Србији развије повлашћени ред људи који би своју политичку моћ искоришћавали било у виду правих великопоседника било у виду некога племства. Ради одржања поседног поретка привредне слободе самосталних сељака, српска сељачка демократија успела је под свима политичким режимима да окућно право прошири. Тек од почетка овога века почиње ојачани капитализам у Србији и видно спроводити свој интерес и на законодавном пољу на штету земљорада. 2. Што и по законском и по обичајном праву наслеђа синови наслеђују очево имање на равне делове, и, што је важно, остају сви у селу. Ретко бива да је који брат прешао у варош и продао свој део имања. Услед тога, тек што је једна имућна сеоска кућа стекла већи посед, овај се дели и цепка. 3. Што се у Србији земљорадник је рентирио у облику привреднога предузећа, тј. у облику најамно-обделном или капиталистичком, поглавито услед релативне скупости и пренасељености земље према пољопривредној техници. У Србији је још и данас могућ и релативно рентабилан само лично-обделни земљорад¹⁾.

Међутим, више него сва ова три момента стварању већих поседа сметала је установа окућја. Када је земљорадник хтео да окрњи или изигра минимум, власти то нису допустиле, или су уочиле изигравање закона, па отуђење спречиле. Окућје је било камен спотицања слободном промету земље и безмало неотклонива препрека закону привредног диференцирања. Када је већи поседник нашао да купи отуђив комад земље који је од његовог добра растављен неким парчетом земље под окућним правом, он је, не могавши да купи и то парче земље, или да га добије у размену, одустајао од куповине, јер није могао да групише имање. На изигравање закона или промену земљишта окућни земљорадници најчешће пристају само под условом било да им се земља много више плати него што вреди било да им се у замену даде много већа и боља земља, па и тада траже да преносне трошкове поднесе друга страна. А на такве услове већи поседници, с обзиром на капитали-

¹⁾ Петровић, Печалбари, стр. 41 и 45.

стичко начело рентабилитета, по правилу, неће да пристану. Они ће то учинити само по изузетку када хоће пошто-пото да заокругле или групишу имање. Међутим, мали имаћници и имућније задружне куће, било из недостатка земље према броју укућана, нарочито мушких, било из амбиције већег угледа ради или првенства ради, купују земљу уопште и по већој цени. То све одбија веће поседнике од куповине земље.

Присвемтом, закон привредног диференцирања могао је и поред окућја у приличној мери дејствовати, благодарећи поглавито томе што је нешто близу 60% обрадиве земље стајало у слободном промету изван круга окућног права, затим, продајама имања за наплату пореза или штете и кривичних трошкова по бешчасним делима, и, најзад, изигравању закона. Једни су увећали свој посед благодарећи изигравању закона, други благодарећи поменутих продајама, трећи на штету оних малих сопственика који су имали више од 5 дана земље. Тако се на једној страни посед смањивао а на другој повећавао. Али, како је промет земље и овај процес привредног диференцирања стајао стално под утицајем окућја и она наведена три момента који су спутавали и ометали стварање великих поседа, то до неког видног и нарочито не превладног преокрета у корист стварања великих поседа није у Србији дошло. То је сасвим природно када начело слободне тековине није имало слободнога замаха. Затим, када није постајао рентабилитет земљорада у облику привреднога предузећа, већи посед и капитал није имао рачуна да се користи начинима изигравања Закона о окућју.

Када се говори да се Закон о окућју изигравао, те да он није успео, у томе се врло много претерује. У ствари, тај закон се много мање изигравао. Немајући другога занимања и других средстава за живот, а љубећи своју груду земље, огромна већина малих сопственика, па и они који имају само наглавицу, не само да неће да продаду своју земљу и изиграју окућје, но се труде да докупе земљу. Један посве мали број земљорадника склон је изигравању окућја: сиромашни сељаци који се у моментима домаћих или елементарних неприлика и несрећа не умеју да снађу и помогну; они сељаци који су на добром путу да пређу у друга занимања; сеоски трговчићи, преметари, самсари и спекуланти, и сељаци пропа-

лице. Али свих тих нема више од неколико процената. Што је важно, већину од њих власти спрече у отуђењу некретнине. Многи од тих се после отрезне, поправе имовно и морално, и тврдоглаво чувају своју груду хранитељку. Када нерадни, порочни и пропали сељаци, најзад, успеју да закон изиграју и изгубе земљу, то ни са гледишта грађанске привредне слободе, ни са гледишта народнога благостања, ни са привредног гледишта уопште није ни мало штетно. Ти несрећници нису ни уживали глас исправних грађана нити имали привредну слободу; они су већ живели у беди, и сем тога је земља у њиховим леним рукама била привредно тако рећи изгубљена. С гледишта народног благостања, баш је добро што је земља прешла у вредне руке. Но тих је несрећника мали број: 2—3% највише у селу. И зато се може са сигурношћу закључити да изигравање закона није било ни издалека толико јако, да је у окућном поретку могло изазвати неку приметну и карактеристичну измену поседа. Иначе би се та измена јавила и у статистици и била би одавно запажена. Нити се пораст средњег и великога поседа приметно као карактеристична појава у привредном животу Србије, нити такву појаву показује њена статистика.

По попису обрађене земље од 1897, који је дошао више од 20 година после увећања окућја 1873 године, у Србији је средњи и велики посед стајао овако: са 20—100 хектара земље (средњи посед) било је по селима само 4,02% домаћина; са преко 100 хектара (велики посед) било је свега 83 лица или 0,03% од домаћина који су имали земље, и то укључно са манастирима. Нека приметна промена, то се слободно може казати, није ни до данас наступила у корист већих поседа. А она је могла одавно наступити. Од укидања спахијског поретка у Србији (1830) и доношења Закона о повраћају земља (1839), којим је посед и правно постао слободан, било је довољно времена да се у слободној тековини, при неограниченом промету земље, развију већи поседи. Ти би се поседи у Србији неоспорно у знатној мери били развили да аграрни развитак у томе правцу није ометала установа окућја, која је заснована још 1836, на самом почетку живота слободнога поседа у Србији. Да није било окућја, расподела поседа по власницима била би сасвим друкчија: место 83 лица која су

имала преко 100 хектара, статистика би 1897 забележила, без сваке сумње, око 1.000 таквих лица. При окућју, онда је, по статистици, било 11,34% домаћина по селима који нису имали земље; без окућја, онда би, без сумње, било преко 20% безземљаша на селу. Ових несумњиво вероватних 10 или 15%, колико је окућје сачувало сељана да остану власници, значе велики економски успех окућја. Стога је погрешно тврђење да Закон о окућју није имао успеха јер се изигравао.

У колико Закон о окућју није успео да одржава поредак слободних и самосталних власника на селу, то је у главномеш дошло услед растења сеоског становништва. Како је земља као природни монопол неумножива, а необрађене и незаузете земље није било довољно, то се са растењем сеоскога становништва, које је готово све остајало на селу, посед земље све више делио и цепкао. Данас свакако једна трећина, а можда и близу половина сеоскога становништва, нема довољно земље по закону: по 5 дана земље на пореску главу. Данас има велики број домаћина који немају више од једног хектара земље: по попису од 1897 године, од оних који су били власници земље, 7,02% домаћина по селима имали су 1 или мање од једног хектара земље. Према нашим приликама, 1 хектар земље није довољан за издржавање једне сеоске породице. Живот ових домаћина са недовољно земље само је нешто блажи у беди од беднога живота оних сељака који су остали потпуно без земље. И једни и други чине заправо слој сеоских паупера, слој гори и беднији него пролетаријат у социјалистичком смислу.

Поборници окућја варају су се ако су од закона очекивали да ће он утицати да се у нас не јави временом пролетаријат и социјализам. Они су изгледа губили из вида да ће земља са намножавањем становништва постати тесна за онај хармонични аграрни поредак малих сопственика какав су они желели да у демократској Србији остане. А то је наступило. У борби живота, неке сеоске породице биле су извлашћене, друге нису могле прибављати земље сразмерно увећању својих пореских глава. Тако се, у резултату са намножавањем сеоског становништва, јавио и створио онај слој сеоских паупера, чије је стварање законодавац хтео окућјем спречити. Привредни положај и уопште живот овога

слоја сеоског становништва свакако није много бољи од онога беднога живота радничкога пролетаријата у западним земљама у време доношења закона када су поборници његови предочавали бедан живот радника.

Међутим, беда овога слоја сеоске сиротиње није падала довољно у очи. Животни и културни уравањ нашега сељака и уопште целе земље још је врло низак. Наш сељак живи још доста примитивно, и како сем тога у нас на селу нема великих поседника који би водили бољи живот, то се бедан живот сеоске сиротиње не испољује рељефно. Како у Србији, заслугом окућја, не само нема великих него нема ни средњих поседника у већем броју, то се од сиромашних сељака није могао развити ред чистих надничара ни закупаца. Како у земљи није било великих вароши ни развијене индустрије и јаког радничког пролетаријата, те да се између градског и сеоског пролетаријата могла створити јединствена и трајна политичка веза, то се слој сеоских паупера, и ако је он са временом нарастао, није довољно ни учовао, а још мање испољавао у социјално-политичком смислу. Без окућја, под супротним привредним условима, то би свакако било наступило, и онда би то било сметало национално-политичкој мисији Србије за ослобођење и уједињење целог народа.

Неки поборници окућја, 1873, истакли су и ове аргументе за њ: — Ко нема куће, нема слободе. Сељака треба осигурати, јер ће он сутра да војује за ослобођење наше браће, као што је у нашим ратовима за ослобођење, он највише и ратовао. Нема смисла да стварамо пролетаријат у земљи када треба да ослобођавамо нашу браћу из ропства¹⁾. Када нашој браћи под туђином кажемо да смо слободни, а они виде да смо сироти и голи и да нигде ништа немамо, казаће нам: што смо се ослободили када немамо нигде ништа²⁾. Када не будемо имали имања, па би нас Кнез сутра позвао да се боримо противу непријатеља, онда који немају имања, казаће: нећу да се бијем јер немам шта да изгубим³⁾. — Је ли окућје успело да у народу одржава и да му даде морално — на-

¹⁾ Протоколи Народне Скупштине, 1873, стр. 493.

²⁾ Прот. Н. С., 1873, стр. 494.

³⁾ Прот. Н. С., 1873, 496.

ционалну снагу народне солидарности у ратовима који су дошли за ослобођење и уједињење?

Јесте, ван сумње. Сачувавајући земљораднику минимум, сметајући груписању имања и стварању великих поседа, доприносећи да се земљорад не рентира у облику привреднога предузећа него само у облику лично — обделном, и на тај начин одбијајући капитал од земље и онемогућавајући по своме поседном поретку и по своме демократском духу да се стицањем земље задобије било спахијско-поседни било иначе повлашћени положај у држави, — окућје је утицало да се одржава онај поредак поседа земље који је произишао из Народне Револуције, у коме ће сваки сељак имати своју кућу и минимум земље за самосталну привреду и у коме неће бити земљишних великаша ни великих поседника који би експлоатисали сељаке остале без земље. Благодарећи утицају окућја, тај се поредак у главном и одржао. У колико је, при начелно слободној и неограниченој тековини земље, закон привредног диференцирања имао слободнога замаха у окућном поретку, стварали су се истина у неколико већи поседи, али су они ускоро тај карактер губили по равномерној деоби браће наследника. Захваљујући томе жељени поредак малих имаћника могао се трајно одржавати да му на уштрб није нарочито ишло на множавање сеоског становништва. Услед привредног диференцирања, продаја окућног имања за порез и осуде по бешчасним делима, или услед изигравања закона, једни су земљорадници потпуно или делом губили минимум, док су други, услед на множавања становништва и братске деобе, остајали без довољно земље. При том процесу више њих је имовно подлегло него што је било оних који су успели да дођу понова до поседа или свој посед увећају. Благодарећи томе што је окућје уопште кочило промет земље, забрањивало отуђење минимума, и што није дало да се створи велики посед, број беземљаша и малкаша на селу растао је врло споро и неприметно. И како на селу готово ни у колико није било великих поседника, па ни великих газда у приметном броју, који би водили бољи живот, него је тон и начин сеоскога живота одређивала она огромна већина малих поседника из којих се наше село састоји баш блгодарећи окућју, то слој немаћника и мајушних поседника није особито падао у очи ни по свом

оскудном и ниском начину живота. Привредни поредак окућја одржавао је на селу и у погледу имовном и у погледу начина живота велику једноликост и приближну једнакост.

Утицај окућја у томе правцу дејствовао је и на развитак вароши. Без развијених вароши по ослобођењу, Србија је ускоро могла развијене вароши добити само јаким придоласком сељака у вароши. А придолазак сељака у варош био је веома слаб, зато што је привредни поредак са окућјем успоравао привредно диференцирање на селу и зато што у варошима није било повољних услова за јаче упослење и увећање становништва: наиме, што није било развијених заната и индустрије. Како су се стран капитал и страна техничка радиност бојали да уђу у Србију, то је капитал за развитак вароши у Србији, у почетку, могао доћи само са села из пољопривреде и из трговине са њеним производима. А капитал је отуда у маломе и споро притицао пошто је окућје онемогућавало богаћење земљом, јер је ометало стварање већих имања и јер је утицало да се земљорад у облику привредног предузећа не рентира, и да по правилу не постоји земљишна рента сем око вароши и у пренасељеним котлинама. Отуда у Србији не само да нема великопоседника који би живели на селу, него нема великопоседника ни који би живели у варошима. Зеленаши који би прибавили нешто више земље, ускоро су продавали земљу, јер им се више рентирало да дају новац под интерес и да тргују са земаљским производима него да држе земљу која по правилу не даје неки чист приход, а која повлачи неизбежљив порез и војну комору. А у самим варошима капитал се тешко и врло споро развијао из разлога што није било повољних услова за привредни развитак земље уопште све до почетка овога века. Занати су дотле животарили, те они нису могли донети богатство; за подизање индустрије није било услова, те се није могао створити ред богатих индустријалаца. Готово једино што је трговина доносила богатство, и само она и државна служба промицале су бољи живот и комфорт. Али, како та занимања нису производна у правом смислу, то се даје закључити да у Србији све до почетка овога века нису били повољни услови за стварање народнога богатства и развитак варошкога комфорта у јачој мери. Отуда је напредак градова у Србији ишао

у томе правцу сасвим лагано; и како је приличан део варошког становништва чинио земљорадник, како су сељаци дошли у варош још дуго живели у главном по сеоском начину, и како Србија није имала великих вароши, — то богатство и начин живота по варошима није био тако јако одмакао од богатства и начина живота на селу. Према томе, јасно је да је установа окућја кочила привредно и културно диференцирање између села и вароши и тако подржавала имовну сличност и природну простоту и једноликост живота између села и вароши.

Отуда следује општи закључак да је окућје, — спречавајући с једне стране да се ствара пука земаљска сиротиња, а с друге стране отежавајући стварање великих поседника и богаташа, — утицало да се у земљи уопште одржава поредак малих имаћника, и са тиме припомагало да се у народу одржава приближна имовна једнакост и једноликост у народном животу. На тај начин окућје је отежавало стварање социјалних и класних противности и заоштрениости, а подржавало истоветност интереса, духовно и морално јединство и животну простоту и жиљавост у народу. Тим својим дејством, у историјској сарадњи са дејством националног момента и момента расе за одржањем, ослобођењем и уједињењем народа, окућје је подржавало и појачавало у народу љубав и дужност према отаџбини и држави и одржавало народ у стању сирове крепости и свежине за војску.

Јер, како је земљорадник, благодарећи окућју, остао самосталан привредник и сопственик земље коју ради, како је готово сва земља у рукама малих сопственика, јер окућје није дало да се развије велики посед који би експлоатисао сељака, — то је земљорадник у Србији осећао да је она заиста његова држава и у економском смислу; и зато ју је он више волео него што се једна држава воли само по моменту народности. То у толико пре што је он, будући Србија превасходно сељачка земља, по својој парламентарној моћи увиђао да у Србији влада сељачка демократија и да дакле он, по томе, државом и влада. Због свега тога земљорадник Србије радије је и боље схватао своју војну дужност. Полазећи у рат, српски сељак је осећао да иде да се бије не само за своју отаџбину него и за свој дом и своју земљу, за један делић целе земље, па стога и за целу земљу.

Благодарећи окућју, он је био спокојан да ће му породица, чак и када је инокосан, имати шта да једе код куће. За случај неродице установа општинских кошева имала је да помогне исхрану становништва. Врх тога, за време последњих ратова били су издани и расписи за узајамну помоћ у обделавању поља и посебно за помоћ у обради земље кућама без радне снаге и стоке. Благодарећи свему томе и првенствено окућју, за време прошлих ратова није било беде у народу иако није било јавне помоћи и потпоре сиромашнима. Огромна већина народа имала је свога имања, сиромашни су ишли у надницу, имало се и уштеђеног новца, и ратне тегобе су се подносиле. Балкански Ратови од 1912—1913 лако су привредно издржани. Иако је Светски Рат дуго трајао, окућни привредни поредак омогућавао је ипак сношљиво стање и даље, премда инвалидима потпоре још не бејаху регулисане.

Установа окућја, према томе, била је и истински се показала као изврсно осигурање, много боље но и једна врста осигурања у новцу и неупоредљиво успешније но икаква јавна помоћ. Предуслови за јавну помоћ јесу: 1) да се законски и практички добро организује; 2) да се узимају од народа потребна средства, и то у довољној мери сваке године из буџета, — што је и формално и материјално тешко provedљиво; 3) да се помоћ честито и брзо спроводи и дели. А мора се признати да ми како за организацију тако и за провођење јавне помоћи нисмо потпуно дорасли и за време мира а то ли за време рата. Што је важно, и код јавне помоћи и код осигурања ефект економске користи врло је проблематичан и колебљив због опадања вредности новца за време рата. Код окућја, то не само да не наступа него, напротив, привредна вредност земљи за време рата скаче, а нарочито тржишна вредност аграрних производа као основних намирница за живот. Најзад, у окућном поретку владао је ред, рад и мир у позадини за време рата, што је било важан услов и за моралну и за материјалну истрајност народа у рату.

Затим, борбеној истрајности народа у Србији за прошлих ратова доприносило је окућје тиме што је подржавало сељачки карактер земље. Сељаци су уопште способнији и бољи елемент за војску и рат по њиховом простом начину живота и тегобама и особинама земљорадничког занимања, а српски

сељак тим више по његовом патријархалном васпитању за послушност, по његовом патриотском васпитању под утицајем народне епске поезије за јуначке подвиге, и нарочито што се осећао самосталан човек обезбеђен окућјем. Морални агенс јак је као и економски, а они су оба дејствовали код српскога сељака благодарeћи окућју.

И код самих радника и осталих неземљорадничких занимања окућје је подржавало војнички морал и љубав према отаџбини за време рата по оном свом дејству што је одржавало поредак малих земљорадника, што је спречавало постанак великопоседника, и што је отежавало развитак богаташа и капитализма на штету малог и средњег човека. У имовном поретку без велике сиротиње и великих богаташа, у поретку мање више приближне имовне једнакости, који је отуда следовао, и занатлија и скромни трговац и чиновник и индустријски радник осећао је више љубави према држави. Приближна имовна једнакост и политичка равноправност, могућност да сваки стекне и највећи положај у држави у сваком погледу, чиме се одликовала Србија по својој демократском привредном и политичком поретку, повољно је утицала на испољавање солидарности код свију њених грађана за добро и одбрану народне државе. Процент бескућника до прошлих ратова Србије био је још мали, те се неки штетни утицај од њих у реченом погледу није могао осетити, а то тим пре што Србија није имала ни племићке ни капиталистичке аристократије да би се код њих изродила мржња и незаинтересованост према државном поретку и држави. Тако се по свему даје и објаснити што је народ Србије са толико одушевљења водио последње ратове (Балканске од 1912/913 и Велики Рат од 1914/918) за ослобођење своје потлачене браће и за народно уједињење. И пошто је у томе успео, то је онда ван спора закључак да је окућје испунило и други свој задатак, наиме, да је окућје својим поседним поретком успело да у народу одржава и да му даде морално — националну снагу народне солидарности у време рата.

Када је пак окућје тај свој други задатак испунило, а свој први и основни задатак да на селу спречава појаву пролетаријата не може више потпуно да задовољава, онда настаје питање, да окућје није завршило своју улогу давши

што је могло дати, те да га сада треба укинути. — Не, са ових разлога. Појава пролетаријата на селу дошла је услед намножавања становништва поглавито, а не кривицом саме установе окућја. Окућје је са успехом утицало да се одржи поредак да земљорадник има свој посед и да земља не пређе у мало руку. Погрешно је мишљење оних који су рекли да је тај закон једна палијатива. Он је био успешна кочница закону привредног диференцирања. Да није било тога закона, у Србији би се био развио велики посед или нека земљишна аристократија. Када би се тај закон укинуо, онда би се високи војни морал у народу смањивао, а он је потребан исто тако и за одбрану и консолидовање наше увећане државе као што беше потребан за њено стварање и народно уједињење. Дакле, установа окућја заслужује да буде и даље одржана. Разуме се да то не искључује потребу да се она реформише према измењеним привредним приликама и у духу времена.

VI. — Распрострањење окућја на целу земљу.

Један посланик Крагујевачког округа, крајем 1922, поднео је Народној Скупштини предлог да се заштита земљорадника из § 471 Грађ. Суд. Пост. прошири на целу државу, „јер у новим крајевима земљорадник нема ни најмању заштиту поседа зиратне земље, и стога је створена могућност стварања сеоског пролетаријата и бескућника.“ По рђавом обичају законодавца после рата да кратке а хитне законе и измене донесе уз закон о буџету, овај предлог редигован је као чл. 43 Закона о буџетским дванаестинама за месеце јули—септембар 1923. По томе члану, Министарски Савет овлашћен је да својом одлуком може проширити на један део или на целу територију Краљевине, делимично или у целини, одредбе тач. 4 а. § 471 Грађ. Суд. Пост.

У одбору за проучавање горњег предлога и у финансијском одбору пали су приговори од представника из Словеначке и других крајева да о предлогу треба више размислити и да чак § 471 ваља најпре реформисати и за Србију, па потом што пре донети специјалан закон о заштити малог поседа¹⁾. У расправи скупштинској, један муслимански по-

¹⁾ Стенографске Белешке Народне Скупштине, I 1923, стр. 981.

сланик из опозиције рекао је: — Законом би се тежак понова закметио и заробио, јер би престао бити господар своје земље. То ново кметство било би установа не само из средњег него шта више из старог века када је сељак био везан за земљу. Још је жалосније што док сељак сам са својом земљом не може располагати, дотле му држава за пореске дажбине може све продати. Законом би се сељаку уништила кредитна способност, што би за њ било штета, и законом би се отежао и развој земљорадничких задруга¹⁾. — Један Словенац из опозиције изјавио је: — С начелног гледишта ми нисмо против окућја, али закон има нејасности и недостатака. Шта ће бити са укњиженим дуговима? Како ће се моћи добити потребан кредит за побољшање поседа? Шта ће бити са наслеђем ако нема деце или ако деца неће да приме имање? Много се шта навело шта се земљораднику не сме продати а ништа што се тиче одела. И остале примедбе су у главном неосноване а особито последња, јер је тачком 1 § 471 дужнику заштићена преобука и одело.

Поменути члан у буџету Скупштина је примила већином седењем; против је била опозиција. И при коначном, поименичном гласању о дотичном буџетском закону опозиција је гласала против, па и сам предлагач закона о распрострањењу на целу земљу закона о коме је реч (Др. М. Радосављевић), који је предлог био поднео док је његова странка била у влади. Један разлог више да се прекине са рђавим обичајем да се закону о буџету пришивају други закони, јер се онда о њима уједно гласа са политичког гледишта.

По обнародовању дотичнога закона²⁾, задружне организације из нових покрајина учиниле су представке Министарском Савету да се закон о проширењу окућја на целу земљу не спроводи. У томе су најодлучнији били Савез Хрватских Сељачких Задруга и Савез Српских Земљорадничких Задруга из Сарајева. Први је приложио и предавање проф. Стјепана Јурића, чије је закључке Главна Скупштина Савеза усвојила као своју резолуцију. Друга тачка те резолуције гласи укратко: — Србијански Закон о заштити малога поседа није у стању

¹⁾ Стенографске Белешке Н. С., I 1923, стр. 985.

²⁾ Закон је обнародован у „Службеним Новинама“ од 30 јуна 1923, Бр. 146 А.

заштитити баш оне мале поседнике сељаке који највише заштите требају. Тај закон није могао те заштите извршити ни у Србији, а у нашим крајевима моћи ће то тим мање, јер у тим крајевима не стоји сељацима ни издалека толико слободне државне и општинске земље на расположењу као у Србији. Ако би се тај закон протегло и на нове крајеве, он ће убрзо упропастити све наше мање поседнике баш онако како је аграрна реформа потпуно упропастила велике¹⁾.

Закључак и нетачан и претеран. Закон о окућју имао је успеха у Србији, и то независно од тога што су сељаци могли искоришћавати, у границама закона, општинске и државне пашњаке и шуме за напасање стоке и огрев себи. Јурић је узео као да је у Србији било и да има свугде државне и општинске земље доступне сељацима. То је посве претерано. Онако оштра и неповољна критика и окућја и Аграрне Репаратуре више је него претерана. Основна идеја српскога окућја противи се и стварању и одржању великих поседа. Да није било окућја у Србији, зар се у њој не би био развио велики посед на штету малих и независних пољопривредника? Пријатељи слободних сељака не могу бити начелно противу Аграрне Репаратуре.²⁾

¹⁾ И Др. О. Франгеш, такође професор Загребачког Универзитета, није за распрострањавање окућја на нове покрајине. У своме чланку „Неки актуелни проблеми наше аграрне политике“ („Економист“, 1924, Бр. 1, стр. 47—48) он се осврнуо укратко и на тај закон. Протесте пољопривредних организација из нових покрајина да се тај закон не распростире на нове покрајине он оправдава тиме што друкчије прилике, индивидуални посед и јаче развијена новчана привреда у тим покрајинама, не допуштају примену истога закона у њима. Тај је закон „био благословен [у Србији] тако дуго док је природно господарство и неупућеност, неписменост сељака овога извржавала свима погубељима лихве и зеленаштва“.

²⁾ Професор Јурић рекао је и то да установа окућја припада конзервативној, старомодној струји у економској науци. Он нема права ни у томе. Установа окућја имала је задатак да одржи онај поредак слободног и малог поседа који је произишао из Револуције Српскога Народа, те се према томе не само не може казати да је она конзервативна у назадњачком, политичком смислу речи, него се, напротив, има рећи да је она напредна и превасходно демократска установа. Напротив, како се протезањем окућја и на нове покрајине са Аграрном Репаратуром хоће да се сличан, слободан поредак малога поседа заштити и проведе и тамо, а Јурић је противан и поменутом протезању окућја и Аграрној Репаратури, то се може слободно казати да баш његово гледиште припада реченој конзервативној струји.

С. С. З. З. из Сарајева скренуо је Министарском Савету пажњу на рђаве резултате окућја у Србији. За доказ тога навео је статистичке податке из једнога пописа (не означавајући његову годину) из којих се види да је у Србији 11% од сеоских домаћина било без земље; затим, податке добивене из једне анкете С. С. З. З. из Београда о имовном стању земљорадника из 200 села у 14 округа у Србији, према којима 20% није имало своје земље а 50% није имало довољно земље. Из тих података Савез је извео закључак: „Закон дакле није могао спријечити да петина тежака оде у пролетере а половина постане паупером... закон је чак допринео стварању овог рђавог стања јер је искључио тежака од кредита.“ Да је заштита сељака непотребна Савез је за доказ тога навео развитак власника у Босни и Херцеговини, где је и поред непријатељске власти број власника порастао¹⁾. Међутим, овај преокрет код поседника у Босни и Херцеговини није наступио стога што тамо није било сељачке заштите него благодарети томе што се и за време „Окупације“, иако плашљиво, почело радити на аграрној реформи. Да је у Босни остала Турска, показаног бољитка у развоју власника не би било.— Исто тако су нетачни и претерани закључци Савеза и о стању земљорадника у Србији. Пре свега, треба истаћи да је државна статистика показивала имовно стање народа прилично горим услед тога што су, зато што није било катастра и зато што није било довољно опрезности и савесности при пописима, општински органи и сељаци нарочито могли своје имовно стање пријављивати нетачно и мањим из бојазни од већих и ради избегавања пореза. Она статистика из анкете С. С. З. З. претерана је и нетачна, јер то никако у истини не стоји да у Србији 20% тежака није имало своје земље. Све и да је анкета Савеза са разумевањем, савесно и тачно изведена, — у шта ми сумњамо, — треба за процену вредности њене статистике узети ово у обзир. У земљорадничке задруге сразмерно се много више уписују сиромашни сељаци, па и беземљаша, него богати сељаци. Затим су чланови земљорадничких задруга, по правилу и у првом реду, учитељи и млади свештеници, а они обично немају земље, бар у месту по-

¹⁾ Задружни Гласник, Бр. 7 1923, стр. 502—3.

писа. Због тога је већ процент беземљаша морао испадати већи.

Као и претпрошних ратова и сада у Србији једва да има 10% сељана који немају властите земље, и то заједно са циганима, који се не могу рачунати у праве сељаке а још мање у земљораднике, и заједно још са занатлијама, учитељима и свештеницима, који се не сматрају за земљораднике. Правих сељака земљорадника по селима без земље, уверени смо, нема више од 5—8%, па можда ни толико.

Што је главно, и овако релативно још слаба пролетаризација села у Србији, то треба свагда нагласити, није наступила услед окућја него поглавито услед намножавања сеоског становништва. Када би то било тачно да закон није могао спречавати пролетаризовање села, онда бисмо били већ имали створен велики посед, а њега нема. Значи, окућје је заиста и неоспорно припомагало да се одржи поредак малих и независних сељака.

А закључак Савеза да је закон чак допринео стварању рђавог стања на селу у Србији „јер је искључивао тежака од кредита“, посве је једностран и претеран. И да није било окућја у Србији, и да је сељак у њој имао ничим неограничену кредитну способност при обилном и јевтином кредиту, ипак би у Србији била наступила она пролетаризација села, само не у онако незнатној мери као при окућју, него у много већој мери, при слободној игри природнога диференцирања у слободном промету земље. Сељак у Србији губио је земљу много више не услед тога што није уживао неограничен и јевтин кредит него услед тога што позајмљени новац није производно употребљавао.

Противу проширења закона изјаснио се и Главни Задружни Савез на скупштини у Цељу, 6 октобра 1923, у својој одлуци тач. IV, која у изводу гласи: — Закон о окућју, као резултат потреба прелазнога доба из натуралне у новчану привреду, одговарао је само потребама такога прелазнога доба, па баш ради тога, у данашњим приликама новчане привреде, уништава кредитну способност малог земљорадника, иако се на њој темељи земљорадничко кредитно задругарство и савремена пољопривреда. Желети је да влада, у споразуму са представницима земљорада, а нарочито са за-

дружним установама, потражи други начин заштите малог поседа који не би уништавао кредитну способност сељака¹⁾.

За ову одлуку био је и једини представник С. С. З. З. из Београда. Да је на оној скупштини било земљорадника из Србије, они никако не би били за онако оштар став противу окућја. И у новчаној привреди потребна је и корисно могућа заштита установе окућја. Земљорадничке задруге у Србији са успехом су радиле и поред Закона о окућју, и баш поред њега су биле потребне и благодатне по своме морално — васпитном утицају. Ако оне малим земљорадницима који нису имали отуђиве земље, нису могле давати веће зајмове, то се при добром уређењу земљорадничког кредита у вези са реформом установе окућја даде лепо постићи, те зато није потребно укидање и саме установе окућја. И зато онако оштар тон у наведеној одлуци Г. З. Савеза није био ни најмање уместан.

Био је, међутим, сасвим уместан захтев С. С. З. З. из Сарајева да се дотични закон не проширује на целу државу пре но што би се саслушало мишљење једне стручне анкете. Таква анкета није спроведена. Ипак је и без ње судбина закона одлучена, за сада бар. Влада је очекивала да из нових покрајина дођу изражене жеље за проширењем окућја и на њих. Како такву жељу, до сада бар, није изразила ниједна покрајина, а задружне су установе из свих покрајина устале противу проширења закона и на њих, то Министарство Пољопривреде и Вода није ни чинило предлог Министарском Савету да се он користи законским овлашћењем о распрострањењу окућја на нове покрајине. Тако је остало да окућје важи једино у Србији.

VII. — Окућје и земљораднички кредит.

Ради уређења земљорадничког кредита, лане је поднет Народној Скупштини предлог за оснивање државне Земљорадничке Банке за целу земљу са капиталом 500 милиона динара. По чл. 22 Предлога, земљорадници и други који узимају зајам, неће уживати заштиту из § 471 Грађ. Суд. Пост., те би им се све имање могло продати за наплату дуга.

Овакво решење проблема земљорадничког кредита према окућном праву и сувише је смело и пуно најозбиљније опа-

¹⁾ Задружни Гласник, 1923, Бр. 9-12, стр. 613.

сности за привредни поредак који се желео одржати са установом окућја. У погледу кредита законодавац је окућјем хтео да се сељак не задужује и да капитал одбије од земље и упуту га подизању индустрије. Када се узме у обзир да се сељак задуживао ради задовољења својих личних потреба а не у производном циљу, и да није било повољних саобраћајних и трговинских услова за рентабилитет земљорада у облику привредног предузећа, онда се мора признати да је установа са наведеним циљем била оправдана. Она је и успела, сачувавши сељаку земљу за време онога критичног доба без довољно услова и за општу пољопривредну политику и напредак земљорада. Сада, у нашој увећаној држави народног уједињења има услова за привредну реорганизацију и Србије уопште па и с погледом на установу окућја.

Поменута одредба у пројекту Земљорадничке Банке да дужници неће уживати благодејање из § 471 ишла би противу окућја. Она би у ствари спроводила неважење и укидање окућног права на један посредан начин. Како би се мали земљорадник задуживао поглавито не ради производних сврха, него, у нужди, ради отплате дугова или задовољења личних потреба, или би зајам најчешће на то стварно употребио и када је мислио да га производно употреби, то он често не би могао отплатити дуг Банци, и онда би му се имање продало. Но још је опаснија речена одредба по томе што би се помоћу ње Закон о окућју изигравао. Банка ће давати зајам само до једне четвртине вредности заложене земље (чл. 15), и то по испуњењу формалности, што би повлачило и чекање и трошкове. Земљорадници који се узгред баве трговином и лакомислени сељаци, да би дошли што пре и до што више новца, продавали би имање и узели новац од купаца. Споразум би могао гласити у томе смислу да продавац купцу уступи имање на уживање и задужи га, да за пријем зајма овласти купца, па да пусти да се имање за исти дуг прода. Лако би се удесило да продаја остане на овом уговорном купцу. Када се зна да је лицитација само формална да би се ранији купац убаштинио, онда се други обично уздржавају од лицитације. Познати су нам неких 13 начина за изигравање окућја; овај би начин био најуспешнији јер се помоћу њега дају лако испунити необориво све законске формалности за отуђење и куповину окућне некретнине.

Према томе јасно је да би Закон о Земљорадничкој Банци врло штетно утицао на жељену расподелу поседа у окућном поретку. Услед тога закона опадао би број окућних земљорадника са довољно и недовољно земље и растао би процент малкаша и беземљаша. На тај начин би се повећао средњи и би се помогао развој великога поседа на штету малог и самосталног земљорадника. А то законодавац уставном окућња баш није хтео.

Окућјем је законодавац хтео да обезбеди мали и самостални посед од злоупотребе кредита и тако очува постојећи и жељени привредни поредак. Томе законском циљу и смеру законодавца има се прилагодити и Земљорадничка Банка. Како је Закон о окућњу тако рећи устав за наш аграрни поредак, и како се према томе Закону Закон о Земљорадничкој Банци јавља као допунски и споредан, то овај други закон првome треба лојално да служи. То тим пре што законодавац не само да нигде није показао своју намеру да окућје жели да измени и сузи него је баш напротив донео законско овлашћење за његово проширење на целу државу. Ако су творци предлога Закона о Земљорадничкој Банци мишљења да се Закон о окућњу одживео и да је он штетан по земљораднички свет, они су то своје мишљење требали да искажу у мотивима за предлог закона.

Обавештавајући се о томе у надлежном одељењу Министарства Пољопривреде и Вода, ми смо се уверили да се тамо заиста мисли да Закон о окућњу није добар и користан закон; да је шта више штетан јер онемогућава земљораднички кредит, и да га зато чак треба укинути. Сељаку се може помоћи само просвећивањем и уређеним јевтиним кредитом, па ће он просвећен знати и умети сам чувати своје интересе и свој посед. Како је Банци као државној установи циљ не добит него да јевтиним кредитом сељаку помогне, а пропис тач. 4 а. § 471 би шкодио интересима па и циљу Банке, то је стога и предвиђено да речени пропис неће важити за Банчине дужнике.

Поменута тачка § 471 прописује да заштићено имање не може ни сам земљорадник задужити ни ма којим начином отуђити; но, ако би се земљорадник налазио у нужди због каквог елементарног случаја, да онда он може то имање за-

дужити али само код јавних каса, но да и тада не може задужити два дана земље и кућу с окућницом. Аутор предлога о Земљорадничкој Банци сличном одредбом није се хтео задовољити, него је, у корист Банке и земљорадничког кредита, унео у предлог генералну одредбу о којој је реч. Очевидно је да је аутор окућно право хтео да измени у битним одредбама и да је он противу установе окућња.

Противници окућња у нас полазе готово искључиво са гледишта да окућје *уништава* или *онемогућава* кредитну способност земљорадника, и да га зато треба укинути јер је кредит земљораднику предуслов за одржање и услов за успех у новчаној привреди. Пре свега, они у томе јако претерују и греше што употребљавају изразе „уништава“ или „онемогућава“; тачно и истину говорећи, они би требали да кажу да окућје *ограничава* или *умањује* кредитну способност земљорадника. Речено гледиште јесте једнострано и уско схватање аграрнога проблема. Ради правилног решења тога проблема треба на њ погледати и са других страна. На први поглед, то је логичан закључак да окућје треба укинути јер умањује потребан кредит сељаку. Али се треба запитати, да ли услед укидања окућња неће наступити још нешто горе но што је умањење кредитне способности. Када би се окућје укинуло, па би се само после 10 година извршио попис о расподели земље по власницима, онда тај попис не би дао таблицу сличну оној чувеној из пописа 1897 него сасвим другу. Таблица из пописа 1897 показала је да је Србија земља малог, самосталнога и слободнога земљорадника, и да у њој нема великих поседника; таблица из пописа по укидању окућња показала би нам већ развијен ред великих поседника, који би своје закупце и раднике експлоатисали. Жели ли се да се Србија по укидању окућња упути тим правцем аграрнога развитка? Са општим привредним развитком у томе правцу, да ли би Србија остала демократска земља? Затим, зар онда српски сељак не би у знатној мери изгубио ону моралну снагу коју је у окућном поретку онако сјајно показао у ратовима за ослобођење и уједињење народа?

Сем тога, противници окућња махом губе из вида да за успешан развитак земљорада није довољно да он добије уређен и јевтин кредит. Пре тога, или бар једновремено, за

успешан земљорад у Србији потребно је ово: — да се изведе кадастар¹⁾ и установе баштинске књиге, како би и мали поседници, лако и брзо и са мање трошкова, могли добити зајам; да се изграде још неопходне железнице и како главни тако и добри општински путеви ради рентабилног привредног саобраћаја; да се подигне култура и писменост у народу и посебно отвори довољан број пољопривредних и занатских школа, а не да сва одмладина иде у гимназије и чиновнике; да се организује практична пољопривредна настава; да се установе угледне и огледне пољопривредне станице, боље него досадашњи расадници, док се не створе права угледна пољопривредна добра, еда би те станице и та добра примером спроводили напредак пољопривредне технике и усавршење земљорада, јер сељак лако и брзо прима напретке у обради земље када их у својој близини види; да се заведе потпуна лична и имовна безбедност. Све је то, поред уређеног и јевтиног земљорадничког кредита, такође потребно за успешан и рентабилан земљорад уопште.

Данас је у Србији, због тога што јој горњи привредни услови недостају, при окућном поретку, могућ у главном само лично — обделни земљорад, а земљорад у облику привредног предузећа немогућ и нерентабилан²⁾. Без баштинских књига, код многих и скуких формалности за добијање хипотекарног кредита, само би већи земљорадници, сеоски зеленаши, промућурни и богати сељаци и општинске деловође и варошани који имају земље, искоришћавали кредит Земљорадничке Банке. За малог земљорадника кредит би и даље остао у главном лични и признанични. Речени елементи би му узајмљи-

¹⁾ Кадастарски премер почињан је у два маха деведесетих година, али у ужим размерама и нецелисходно, па је напуштан. 1919 године основана је Генерална Дирекција Кадастра, и од тада је измерено око сто општина у пет разних срезова Сев. Србије. Премер се врши за пореске сврхе, али се може употребити и за састав баштинских књига и уређење хипотекарног кредита. За извршење кадастра недостају финансијска средства, нема се довољно стручнога особља, и требаће ваљда око 15 година.

²⁾ Рентабилитет земљорада у облику привредног предузећа није у Србији постојао и не постоји са ових разлога: — због великих препрека (многих и скуких формалности и дугога тражења прилике) да се имање групише, јер великих комада земље готово нема; због тога што нема кадастра и баштинских књига, услед чега се тешко и са великим трошковима долази до „тапије“,

вали новац, и били би и остали и иначе у привредној надмоћи над малим земљорадницима; и како би мали земљорадници који би успели да добију од Банке зајам, при одредби да не важи заштита из § 471, губили и изигравали окућје, то би ти елементи успевали да свој посед увећају на штету малог и окућног поседа. Што је још горе, при том процесу, без оних услова за рентабилитет земљорада у облику привредног предузећа, такво увећање поседа развијало би се не довољно у правцу интензивног земљорада него вероватно више у правцу екстензивног земљорада, и то, што је важно, у облику спахијско-великашком. Како на селу не би било довољно културних услова и потпуне безбедности, то би створени већи поседници прелазили да живе у вароши, а имање издавали под закуп или наполицу сељацима малкашима и беземљашима. А такав поредак, згомилавање поседа у мало руку са стварањем сеоског пролетаријата, законодавац је баш окућјем хтео да спречи.

Стварање таквога поретка и данашњи законодавац наше увећане државе никако не жели, и напротив. За то је доказ Аграрна Реформа која се спроводи у новим крајевима, где има великог и феудалног поседа, са лозинком: земља треба да припадне онима који је обрађују, а у смеру да сељак буде привредно слободан и самосталан као и сељак у Србији. Својој браћи тамо Србија је обећала дати и даје не само политичку него и економску слободу. Када се у новим крајевима спроводи Аграрна Реформа у циљу да се у њима створи сличан и слободан аграрни поредак као у Србији, нема разлога ни за претпоставку да би законодавац био расположен да озакони такву одредбу која би и у Србији ишла на про-

ла ипак право својине није несумњиво утврђено, те се не добија ни брзо ни јевтина и сигурна исправа ради хипотекарног кредита; због недовољне личне и имовне безбедности на селу; због тешке војне коморе и кулука; због рђавих саобраћајних услова (лоших путева, недовољно железница и скупог подвоза); због рђавих ветеринарних услова; због неизвесности и променљивости даринске политике; због оскудице капитала и скупога кредита; због скупоће земље. Како се сеоско становништво јако множи, а одливање сувишног сеоског становништва у вароши и раднике слабо тече, јер се радиност и индустрија слабо развија, то мали земљорадник, ради свога занимања и упослења породице у лично-обделном земљораду, може и мора земљу скупоће платити, нарочито у пренасељеним котлинама. Земљорад се рентира само крај већих вароши, и то у облику баштованства и живинарства.

паст малога а у корист стварања великога поседа. Када је наш законодавац већ показао своју вољу за проширењем окућја и на нове крајеве, не може се, мислимо, предлагати закон који би окућје поткопавао и рушио.

Како се, онда, даје ближе објаснити она одредба у Предлогу о Земљорадничкој Банци и покрет противу проширења и уопште против окућја? — Оном одредбом хтело се да се Банка обезбеди од могуће штете услед благодетења окућја, и то полазећи са гледишта да је Закон штетан за земљорадника јер му одузима кредитну способност. У отпору нових покрајина противу проширења окућја, уз сличне разлоге, играли су улогу и ови. Пре свега, традиција привреднога живота без окућја и бојазан од потреса, криза и штете на кредитном пољу уопште и нарочито у пољопривредном кредиту. Затим, за отпор противу проширења окућја није ли било и утицаја градске и банкарске привреде као и великопоседника јер долазе у питање њихови интереси? Да ли није стављен у покрет интерес великога и феудалног поседа пошто је Аграрна Реформа заправо чедо основне идеје окућја о заштити и корисности малога поседа? За многе поборнике покрета противу окућја, а нарочито за главне из Србије (М. Аврамовића и Др. В. Стојковића) знамо да су они то из искреног убеђења, и то не само са практичног него и са научног гледишта¹⁾.

Најзад, биће да је противу проширења и одржања окућја највише утицала она професионална ревност представника земљорадничког задругарства и кредита уопште да из свога стручнога круга рада уклоне све што им ма у колико смета.

¹⁾ У споменици „Тридесет година задружнога рада“ 1894—1924, Михаило Аврамовић, говорећи о привредном стању пред појавом земљорадничких задруга у Србији, дао је ово мишљење о окућју: — Уредбе Кнеза Милоша од 29 маја 1836 (којом је он засновао окућје) и његова уредба од 13 септембра 1837 (којом је упућивао како ће се рационалним радом у пољопривреди постићи благостање народа), показују бригу Кнеза Милоша како да се сељак одбрани од поверилаца... Међутим, „ма како да је овај део старања Кнеза Милоша о сељаку знаменит, он остаје ипак *негативан* за сељачко газдинство, јер се оно тиме само бранило да не пропадне после учињенога дуга. Много је важнији други део бриге Кнеза Милоша, који тиче *позитивну* страну сељачке привреде, јер се њиме гледа она да помогне а да и не дође у опасност да се штити од последица задуживања у лихвара. Овај други део рада Кнеза

Из стручне једностране загрејаности, прецењујући улогу и благодати кредита, пошто су уверења да окућје „уништава“ кредитну способност земљорадника, они без даљег размишљања траже да се окућје укине, не питајући се да ли се тиме земљораднику и општем поретку неће и у колико шкодити.

У питању проблема по среди главно и што има у првом реду да се задовољи, јесте то да се задовољи најважнији интерес земљорадника и државе да земљорадник буде и остане свој и самосталан привредник. То се даје постићи ако се земљораднику окућјем зајемчи један имовни минимум. Кредит који је таквом земљораднику (који већ има минимум) с времена на време потребан у новчаној привреди, јесте споредан привредни захтев који се има задовољити под условом да се у исто време задовољи поменути главни захтев, тј. очува окућни минимум. Треба пре главно обезбедити, па онда споредно.

Истина је да окућје има својих лоших страна: — што умањује кредитну способност, што доводи у питање интерес поверилаца, и што кашто, и ако привремено, земљу задржава у нерадним рукама. Али, окућје има и добрих и важнијих страна: — што спречава пролетеризацију села, почем земљораднику обезбеђује привредни минимум, који му задовољава не само материални него и морални интерес, јер му доноси више признања у друштву него да је пољопривредни најамник или закупац; што, штитећи мали посед, спречава развитак великог поседа, — који у пољопривредној производњи није ни неопходно нужан, нити подноси ризик као ради организације и управе потребан велики предузетник у индустрији, —

Милоша за добро сељака огледа се у оно неколико указа у 1836, 1837 и 1838 години, када је положена прва основа државном кредитирању сељака у Србији“. (Стр. 11).

И дан дањи има људи који приписују овоме закону већу заслугу, него што је он у ствари има. Закон је овај заиста стао на пут онаком задуживању, али није у основи спречио зеленаштво, што му је по мишљењу онд. већине, био главни смер. Али, када је дошло време задуживању „на производне смерове“, за добаву боље стоке, бољих справа и т.д. закон је овај показао своју негодност. Он је био сметња, као и данас што је, *производном кредитишу*, и — фатално — ма да је донесен да сузбије зеленаше он је дао маха зеленашким задуживањима, када су многи остали економски услови већ били сазрели за незеленашки кредит.“ (Стр. 41).

а који би иначе незаслужено уживао повећање земљишне ренте, јер оно долази услед општег привредног развитка и множења становништва; што, штитећи мали посед и спречавајући развитак великога поседа и сеоскога пролетаријата, осујећава и ублажава социјалне супротности и тиме обезбеђује социјални мир; што, доприносећи да сељак остане власник земље, чини да се он осећа тако рећи сувласником целе земље и у истини пуноправним грађанином и чиниоцем у држави, те тако у сељаку подржава и изазива јаче осећање љубави и дужности према држави. Ове добре стране окућја не запајају се непосредно и лако. Од сваке државне установе очекује се добро као нешто природно. Оне рђаве стране окућја истичу, разглашују и увеличавају заинтересовани којима оно смета, па следствено и поборници и представници задругарства и кредита. Најзад, како је окућје једна изванредно јака мера државне интервенције у привредном животу грађана, то су противу њега као такве установе устали и неки представници задругарства и кредита као присталице либералне економске школе, бар у погледу окућја. Интервенција државе у привредном животу одавно и свугде у свету расте. Што се нас тиче, наш законодавац не само да је заступник гледишта државне интервенције установом окућја, него је то начело јако нагласио и у самом новом уставу. И пошто је наш законодавац и у најновије време, законом о проширењу окућја, показао своју вољу да установу окућја задржи за целу државу, то је предлог закона о Земљорадничкој Банци имао кредитно-аграрни проблем тако да реши, да се установи окућја не шкоди.

Питање о уређењу земљорадничког кредита у нашој земљи може се, међутим, са оснивањем Земљорадничке Банке и треба да реши у складу са установом окућја. Та установа представља старатељство државе над земљорадником у погледу управе имања, забрањујући му отуђење минимума. Када се та установа жели одржати у општем интересу ради народнога благостања, а неопходно је нужно да се земљораднику за успешну привреду у доба новчане привреде која расте, обезбеди јевтин јаван кредит, сходно реченом и себи доследном старатељству, држава је, преко својих органа, даље, дужна да се стара да земљорадник добивени зајам употреби

корисно и производно ради свога одржања и благостања у слободном поседу. Ово изводно и друго старатељство следује као природно из првог и основног из установе окућја. Како се то друго старатељство може извести?

Ради производне и правилне употребе кредита који би се дао земљораднику, најуспешнији надзор био би вршен од стране какве установе са истоветним циљем у земљорадничкој радиности. Такву установу ми већ имамо одавно уређену и опробану у земљорадничким задругама. Земљорадничке задруге не примају и искључују људе неморалне, неисправне и распикуће, и међу својим члановима развијају дух грађанске честитости, солидарности и домаћинске привредности. При давању кредита, оне пазе да циљ кредита буде спасоносан од задужења и материјалних неприлика, или да је непосредно привредној сврси намењен; и сем тога мотре на правилну употребу кредита. Према томе, земљорадничке задруге имају и моралних и привредних услова за вршење реченога старатељства с обзиром на карактер и циљ установе окућја.

Проблем земљорадничког кредита треба решити у смислу ових начела: (I) Они који имају само заштићену некретнину, могу на њу, у привредној нужди, добити зајам једино код Земљорадничке Банке, и то само преко надлежне земљорадничке задруге. Она има потребу зајма испитати и оверити и за његову правилну употребу јемчити. Они од окућних земљорадника који нису чланови земљорадничких задруга, не могу неotuђиво имање задужити, јер кад то нису, они или немају привредне увиђавности или немају моралних услова за домаћинство. (II) Они земљорадници који имају сувишак некретног имања, могу њега задужити код Земљорадничке Банке само непосредно, па било да јесу било да нису чланови задруге. Међутим, с обзиром на окућно право пореских глава које се могу јавити после задужења, ови земљорадници имали би Банци поднети општинско уверење не само о бројном стању садањих пореских глава него и о будућем појављењу нових пореских глава, како би Банка наплату дуга обезбедила на време проведеним пописом заложенога сувишка. (III) Они први земљорадници, задуженици окућне некретнине, уживали би, у случају немогућности исплате зајма на време, благодејање почека од прилике од 6 година. За то време добри и за само-

сталан живот способни земљорадници, или њихова пристигла деца, успеће да испливају из материјалних неприлика и да отплате дуг и спасу имаће. (IV) Овакав почек исплате дуга, чак и нешто дужи, ако су у неколико дуг отплатили, уживали би и они земљорадници који нису имали земље, па су земљу купили са дугом или потом на њу зајам подигли. Такву повластицу уживали би и насељеници Аграрне Реформе. — По истеку почекног рока, свима овима би се задужено имање продало, и они би ушли у онај слој беземљаша или малкаша за које нема више услова да остану и даље на селу.

VIII. — Одлив сувишног становништва са села у вароши и окућје за раднике.

Потребно одливање сувишног сеоског становништва у вароши и индустријске раднике из слоја беземљаша и малкаша треба да се спроводи овако. Сеоске занатлије, мајсторе и палире печалбаре за које нема услова за боравак на селу, помоћи да се преселе у вароши. Оне који немају занатског образовања а још су млади, обучити каквом лако схватљивом техничком занимању, особито рударском, за које има услова за огроман развитак у земљи. Мушку децу земљорадника из поменутога слоја треба упућивати у занатске, техничке и подофицирске школе, да у дотичним занимањима остану. За женску децу њихову треба настојати да се удаду за младиће за које има привредних услова да остану у селу. Домазети да се не примају у куће осиротелога слоја о коме је реч, јер би иначе то значило продужавати останак сиромашних и сувишних домова на селу. Треба настојати да се ти домови угасе а не обнављају. Ваља наш сеоски свет васпитати да домаћини који немају довољно имања за све синове, млађе од њих шаљу у слободна занимања. Млади домаћини боље је још да шаљу старије синове, једно што за све одрасле имање не даје упослење, друго, да би се избегле непотребне деобе. Земљорадничка Банка имала би благотворну улогу да јевтиним кредитом помогне да браћа која остану у селу, откупе део браће која напуштају село. Онима који су ушли у трговину или занате, требаће тај новац за обртни капитал. За оне који су постали фабрички радници треба ли допустити да добивени новац од продатог свог имања потроше и проћердају?

Таква је судбина фабричких радника да они немају другога имања осим своје радне снаге коју продају да од добивене најамнице живе. Приход само од најамнице раднику је нарочито недовољан и несигуран за време привредних криза. Тада се радници злоупате, и многи раднички штрајк, иако оправдан, пропадне само стога што штрајкачима нестану средства за истрајну борбу, а особито онда када радници живе у становима фабрикантовим. За уљудан и безбедан опстанак радничке породице неопходно је потребно да она има обезбеђен себи бар свој кров над главом. Раднику који има своју кућу, опстанак је готово у пола обезбеђен за време привредних криза, беспослице и штрајка. Када би радници имали своје кућице, онда би и држави било боље, јер би социјални поредак и мир био чвршће обезбеђен и јер би онда држави и народној привреди било много лакше раднике збринути. И зато ми мислимо да треба прописати да новац који ће се добити од продаје имања пређашњег земљорадника који је постао радник, има да се употреби на куповину или подизање куће томе раднику. Продају сеоских имања таквих радника и у томе циљу, држава треба да олакшава. У општем интересу, држава, општина и предузетник треба да организују, помогну и спроведу грађење куће за рачун радника. Куће би се подизале у близини творница и по исплати остале би потпуно својина радникова, али под забраном отуђења у смислу окућнога права. Треба, дакле, поред земљорадничког окућја установити и окућје за индустријске раднике, тако да овима само кућа буде неотуђива.

Радници код занатлија не би уживали ову заштиту, јер они ускоро постају и самосталне занатлије. Могао би се направити изузетак једино за раднике у већим варошима који су навршили 40 година, пошто нема изгледа да ће они постати самостални привредници. Као и трговци, и занатлије не треба да уживају радничко окућје, у интересу кредита и ради моралне санкције за своју несмотреност или неспособност као самостални привредници.

Установљење окућја и за индустријске раднике одговарало би циљу и духу земљорадничког окућја. При проширењу окућја 1873, било је предлога, без успеха, да се и трговачком staleжу обезбеди један минимум. При томе раднички staleж

није поменут не толико стога што се у истини за њ није хтело да установи икакав минимум, него свакако више стога што тога сталежа онда није било приметно развијенога. Да се тај сталеж био већ приметно развио, не може се узети да законодавац не би у смислу окућја што и за њ учинио. Не може се претпоставити да је законодавац мислио да је за заштиту радника довољна она одредба да се рукоделцу алат не може за дуг продати, пошто прави радници, фабрички особито, и немају свога алата. Речена одредба важи за занатлије уопште.

Проширењем окућја 1873 законодавац је хтео да се појава пролетаријата спречи само на селу а не и у вароши, зато што је појава пролетаријата на селу била на помолу, а у вароши још не. Законодавац је онда хтео да се спречи зло које се већ појавило. За спречавање или ублажење сличнога зла, развитка пролетаријата у вароши, пошто њега није било, законодавац није имао повода да се побрине. Или се можда држало да се појава пролетаријата у варошима неће ни јавити, пошто пролетаријата у варошима није било, а од реченога се закона очекивало да ће се спречити развитак пролетаријата на селу, одакле би пролетаријат могао доћи у вароши. Ова претпоставка отпада. Како је главни поборник закона Јовановић очекивао да ће се после закона капитал окренути индустрији, а индустрије не може бити без радника, то је можда требало да се у закон унесе и јасна и непосредна превентивна мера која би рђаве појаве варошкога пролетаријата сузбила или ублажила. Пошто се законодавац обично брине да зло лечи када се већ јави, то он сходну меру противу радничког бескућништва није ни донео, остављајући, може се мислити, да се то учини када буде требало. Пошто су поборници закона, а нарочито Јовановић, за доношење закона истицали рђаве последице од радничкога пролетаријата у западним земљама, то се може са сигурношћу казати да је унутарња жеља законодавца била да се пролетаријат уопште код нас не развије. Пошто се и у нас, по неодољивој сили привреднога развитка, јавио варошки пролетаријат, то је онда несумњиво да се намеће потреба да се Закон о окућју, у духу његове опште идеје да се спречи или бар ублажи земаљска сиротиња, допуни тиме што би се радништву обезбедила кућа од продаје.

За ово благодејање радништву има чак јачих разлога: — С гледишта правног, јер су радници лакомисленији у задуживању него земљорадници, па кад је законодавац у општем интересу нашао за сходно да ограничи ове друге у располагању имањем, тим пре има разлога да се у томе ограничи први; са економског гледишта, јер је окућје штетно по производни кредит земљорадника док радник нема потребе за производним кредитом, па када је законодавац ипак установио окућје у корист земљорадника, онда има потпуно разлога да се установи окућје за радништво; са социјално-политичког гледишта, јер за време привредних криза радник у вароши западне у много већу беду него земљорадник на селу; са национално-политичких разлога, јер када је законодавац установио окућје да би сељак остао имаћник и привредно слободан, еда би имао више љубави према својој земљи и боље се за њу борио као војник, тим пре треба окућјем обезбедити раднике, пошто је радништво изложено утицају интернационалног социјализма. Када радник има своју кућицу, он ће више волети своју земљу и радије се за њу борити, јер ће знати и осећати да је један делић њен његова својина. Једна држава у толико је јача међународно у колико су материјални интереси њених грађана већма везани и идентични са општим интересом опстанка државе. Један радник биће бољи родољуб и бољи војник када је уверен да је живот његових обезбеђен на дому, бар у томе несумњиво када имају кров над главом. Помоћ државна и јавна уопште сиромашнима и радништву за време рата неизвесна је и сумњива. Пенсије радника и осигурања радника за време рата тим су неизвеснија што се примају у новчаници чија вредност опада. Употребна вредност куће за време и после рата расте. Присилна становна политика вређа интересе кућевласника, изазива заштрениости и омразу и слаби солидарност грађана и национално-војни дух. За мир и благостање у земљи потребно је да што већи број грађана има имања или бар своју кућу. Кућа је раднику нарочито потребна јер радник нема других прихода за живот сем најамнице.

Из свега реченог следује закључак да је заиста неопходно потребно да се Закон о окућју допуни забраном отуђења куће раднику. Без те допуне, с обзиром на свој главни циљ да

спречава бескућништво, Закон о окућју у будуће би све већма изгледао крњ и безуспешан, јер са растењем становништва и природним диференцирањем број бескућника и овако расте, а то ће тим више бити са све већим одливањем сувишног становништва са села у вароши ради потребнога убрзања подизања народне индустрије. То одливање становништва са села у вароши треба да се врши на начин да дотични не дођу у гори правни и привредни положај него у коме су били на селу. За добар и безбедан живот радника није довољно обезбеђење и помоћ у новцу, него је у духу и циљу окућја уопште потребно учинити да индустријски радници дођу до својих кућа, које би биле неотуђиве.

IX. — Гледиште законодавца о привредном поретку.

Индустријску политику треба водити у складу са основним идејама окућја. У тој установи законодавац је најаче исказао и спровео своју вољу о привредном поретку који у земљи треба да постоји. Аграрна Реформа у новим крајевима дошла је као природна последица окућног поретка аграрно-демократске Србије¹⁾.

У духу окућја гласе и привредне одредбе Устава од 1921. У чл. 26 Устава изречено је велико начело да држава има, у интересу целине, право и дужност да интервенише у привредним односима грађана, у духу правде и отклањања друштвених супротности. Својина је зајемчена, али њена упо-

¹⁾ По ослобођењу и народном уједињењу, Регент Александар рекао је у Прогласу народу да жели да се приступи праведном решењу аграрног питања, и да се укину кметства и велики земљишни поседи. „Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар“. (Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1920, str. 299).

У беседи Народном Представништву Регент је рекао: „...истичем хитност потребе, да се земљорадник после хиљаду година тешкога животарења ослободи веза, које га још чине зависним од власника земље, коју он ради, и да он постане господар груде, коју натапа својим знојем... Онако исто као што је слободни и привредно самостални сељак у Краљевини Србији овако примерно развио своју друштвену, војничку и моралну снагу, тако и његов брат широм целог Краљевства нека постане у својој срећи непоколебљиви темељ, на којем ће наша држава безбедно дочекивати и савлађивати сваку буру времена и догађаја“ ... (Šišić, str. 306).

У томе смислу почело се одмах и радити по Претходним одредбама за припрему Аграрне Реформе од 25-11-1919.

треба не сме бити на штету целине, те се по потреби има ограничавати (чл. 37). Фидеикомиси се укидају (чл. 38). Чл. 42 изриче пресудно начело да се феудни односи сматрају правно укинута даном ослобођења од туђинске власти. Чл. 43 Устава прописује да ће се експроприсање великих поседа и раздеоба њихова у својину онима који земљу обрађују уредити законом, да ће се законом утврдити максимум земљишног поседа, као и када се минимум земљишта не може отуђити. Ови прописи чл. 43 показују несумњиво да је Уставотворац не само остао начелно при установи окућја, него и да жели да јој, ради њенога трајнога успеха, правно обезбеди економско поље здравога живота, прописујући да има законом о окућју да се одреди максимум земљишног поседа. То је мана данашњег Закона о окућју што он прописује само неотуђив минимум земљорадничког поседа, а не и максимум земљорадничкога поседа.

И пошто је Устав начелно усвојио установу окућја, то је овласни закон за проширење окућја на нове покрајине у духу Устава. Само, зато још није било време. Како је један посланик Словенац у име словеначких посланика изјавио да Словенци начелно нису противни установи окућја, то не може опстати тврђење противника окућја као да су све покрајине устале противу проширења окућја на целу земљу. Оне представке пољопривредних организација из нових покрајина у томе смислу, не могу се сматрати као пуноважно мишљење и жеље ни самих покрајина уопште а то ли њихова сељаштва. Они представници речених организација стоје не само под утицајем професионалне једностраности у интересу кредита, него, може се казати, и под утицајем индивидуалистичко-банкарског схватања економских проблема. Када би се сељаштво нових покрајина запитало да плебисцитом реши истакнуто питање, огромна већина његова, уверени смо, гласала би за проширење окућја на целу земљу. Временом ће сељачки посланици из нових покрајина ући потпуно у менталитет сељачке демократије Србије, која ће и у погледу окућја бити вођ и решилац као што је то и на пољу Аграрне Реформе која се спроводи у новим крајевима. Поднети предлог Народној Скупштини Закона о експропријацији великих поседа и колонизацији има за циљ да Аграрну Реформу реши и спроведе у смислу наведених прописа Устава.

Решавајући аграрне проблеме, наш законодавац није у исто време довољно исказао своје гледиште и о привредном поретку ван земљорада и уопште. У том погледу он се начелно није изјаснио ни пре Великога Рата при давању повластица индустријским предузећима и при доношењу Закона о радњама, ни после Рата приликом доношења Закона о осигурању радника и Закона о заштити радника. При томе се види само то да законодавац у осталим радиностима сем земљорада није хтео поставити никаква ограничења у погледу тековине и величине богатства предузетника сем у погледу времена рада уопште и у погледу заштите радништва од прекомерне експлоатације у капиталистичкој производњи.

Присвештом, јасно се уочава начелна разлика између рада законодавчевог у земљорадничком поретку и његова рада у привредном поретку свих осталих занимања сем земљорада. У првом поретку, законодавац земљораднике ограничава у праву својине и утековини; у другоме, законодавац привредницима оставља пуну и неограничену слободу у праву својине и тековини. Становна политика после рата има пролазни карактер. Према томе, у нашем привредном животу не влада савремени једноставни тип индивидуалистичког привредног поретка, него, услед установе окућја, један мешовит тип привредног поретка особите врсте с обзиром на право располагања и тековину земље.

С погледом на то, у нашем привредном животу има две главне привредно — правне епохе с гледишта установе окућја: једна од њеног установљења (1836) до Видовданског Устава од 1921 и друга која је од тада почела. Прва епоха имала би се, с обзиром на важење и обим окућнога права, поделити на неколико периода. Међутим, општа, идеолошка карактеристика те епохе јесте: — тежња сељачко-патријархалног народа да, по ослобођењу од Турака и спахија, остане имућан и привредно слободан, и, следствено, рад његовог законодавца, више по интуицији, да тој тежњи сељачке демократије удовољи посредством окућја, штитећи мали посед и спречавајући постанак нових спахија и развитак великога поседа у интересу привредне и политичке слободе народа. Ова тежња, при проширењу окућја 1873, идејно — правно изражава се у овом правцу: — Као природни монопол и неумножива, земља треба

да служи на корист свију преко власника земљорадника који је обрађају а не на корист оних који је не обрађују. Стога право својине и право промета земље није апсолутно слободно. У погледу промета (куповине и продаје) и права својине (располагања, употребе и искоришћења), земља и њени власници стоје под правним ограничењем и службеним старатељством државе у томе правцу и смеру да се земљорадницима сачува минимум земље потребне за њихову привредну самосталност, и да се спречи стварање пролетаријата на селу. За опстанак и за независност и слободу народа потребно је двоје: прво, да земљорадници, који чине огромну већину становништва, живе у благостању, како би лако могли подносити терете и дужности у држави; и, друго, да они имају љубави према својој отаџбини не само из националног осећања него и из интереса, како би са одушевљењем ратовали за отаџбину и независност народну. А то се даје постићи само под условом ако земљорадници буду сопственици земље коју раде. Да пак они остану сопственици, за то је потребно да буду уредни грађани: — да буду радени, плаћају порез, да су честити и да не чине бешчасна дела, јер ће им се иначе имање продати.

Како се види, и на пољу аграрне политике законодавац стоји на гледишту индивидуалистичког привредног поретка, само ту са правним ограничењима и интервенцијом државе у духу једног аграрно-патријархалног и државног социализма на уштрб неограничене приватне својине и тековине а у корист целине. Законодавац не стоји на гледишту колективистичком да би спроводио деобу и регулисавао употребу земљишта. Законодавац је хтео само осујетити социалне крајности: — ред бескућника и ред великопоседника, остављајући иначе прилично простора за привредну утакмицу и привредно диференцирање. У аграрно-демократском поретку Србије може бити и слугу и закупаца, само не у тако великој мери да би се компромитовао успех и смер жељенога поретка са окућјем.

Друга епоха почела је без законске и битне разлике од прве како у погледу окућја тако и у погледу поретка радности ван земљорада. У другој епоси окућје је остало да важи и даље у Србији; учињен је и покушај да се распростре на целу земљу. Друга епоха разликоваће се од прве само у овоме: (1) Док се у првој епоси идеја окућја рађа и развија

више по некој интуицији и инстинкту народне средине за одржањем у постојећем и жељеном привредном поретку, и док се та епоха начелно даје схватити тек на дериватан начин из скупштинских расправа и законских текстова, дотле у другој епоси законодавац, односно Уставотворац, по унапред утврђеном схватању о интервенцији државе у духу окућја и демократске струје, ојачале у Европи после слома конзервативних држава и владавина, изриче у самом Уставу, на јасан и еклатантан начин, велика начела о интервенцији државе на социалном и економском пољу. (II) Устав предвиђа да ће се законом одредити не само земљишни минимум него и земљишни максимум. Тиме је јасно наговештена реформа окућја у складу са Аграрном Реформом у новим крајевима. Аграрна Реформа дошла је у главном као природна последица основне идеје окућја и као неизбежна мера за економско-политички склад са аграрно-демократским поретком Србије као основне покрајине и стожера проширене и јединствене државе¹⁾. Лозинку Аграрне Реформе: „Земља онима који је обрађују“ треба разумети више у смислу разрешења феудалних веза и више као пожељни идеал а не као перемторни захтев који се има до краја задовољити. (III) По томе што је Уставотворац прописао нарочите, напред поменуте социалне и привредне одредбе и што је предвидео и установљење Привреднога Савета за израду социалног и привредног законодавства, изгледа да ће се у новој епоси спроводити социална политика у корист малог човека и радника у јачој мери но што се у првој епоси спроводила окућна заштита земљорадника. Само се поставља питање, да ли те напредне социалне одредбе нису дошле као плод оне набујале демократске струје после рата у духу нових и још неопробаних идеја за преображајем света, која ће се временом сталожити и повратити у корито

¹⁾ Аграрно — демократски поредак Србије не само да је повољно утицао на родољубље и морал њене војске, него је сем тога њој јако привлачно неослобођени наш живаљ под туђином. Србија је у прошлим ратовима онолико добровољаца имала благодарећи привлачном дејству свога аграрно — демократског поретка. Они су од Србије очекивали и економско ослобођење, и она им је обећала да ће у њиховим крајевима спровести аграрну реформу, како би они постали пуноправни господари земље коју обрађују, или добили земљу ако земље немају.

мирнијега тока и поступнијега развитка. Како било, има се утврдити да наш законодавац и у новом Уставу остаје начелно на гледишту индивидуалистичког привредног поретка са ограничењем својине у смислу установе окућја а без ограничења слободе и величине тековине у привредном поретку ван земљорада.

У овом другом поретку, поретку радиности ван земљорада, гледиште нашега законодавца, као и у првој тако и у овој другој епоси, идејно би се дало овако изразити: — У поретку радиности (ван земљорада) главни фактори производње јесу дух организације државе и предузетника и вредноћа и трезвеност народа, и зато у том поретку нису потребна слична ограничења као у земљорадничком поретку. У поретку радиности баш је у општем интересу потребна таква привредна, законска и пословна организација, да лични стимулус свакога за што већим радом, техничким изумевањем и за богаством, за што већим личним успехом и признањем у друштву има и одржава највећу снагу привреднога подстака, пошто се само онда обезбеђује највећи напредак културе и цивилизације. При томе је само потребно да се задовоље ова два услова: прво, да се радништво обезбеди од прекомерне експлоатације капитала; друго, да радништво живи такође у релативном благостању, како би и оно осећало привредну и националну солидарност у друштвеном поретку.

Х. — Завршетак.

Немају права противници Закона о окућју кад тврде да он није имао успеха јер није испунио свој главни циљ да спречи појаву бескућника на селу, коју и службена статистика потврђује. То њихово тврђење јесте потпуно некритично. Пре свега, бескућника је било и пре донашања Закона о окућју од 1873, па је закон донет да спречи растење те појаве и пропаст малог поседа. Затим, службена статистика није тачна, јер показује процент *сељана* без земље и куће, заједно са занатлијама, трговцима, дућанцијама, свештеницима, учитељима и циганима, у место да показује процент *земљорадника* осталих без земље и куће. Број таквих и сада не износи на селу више од неколико процената. Потом, онај мали пораст беземљаша и бескућника није наступио услед

тога што установа окућја није добра, него услед рђаве економне политике и намножавања становништва.

И поред оштре партијске и династичне борбе, особито од независности Србије (1878), могаše се много више учинити за привредну организацију земље. Осамдесетих година Србија беше у велико изишла из натуралне привреде, и како је окућје било сачувало сељаку земљу, онда беше време да се организује земљораднички кредит и окућје прилагоди новчаној привреди. То није учињено ни по свршетку династичне борбе (1903) при сређивању земље. Израда и извођење привредне политике патиће још од тога што су владе биле већма заузете пословима општега државнога значаја и спољне политике услед нерешености Источнога и Српскога питања, а нарочито због агресивне политике Аустро-Угарске према Србији. Подизање индустрије у Србији требало је почети још по предаји градова Србији (1867), али то није могло бити јер Србија не могаše водити самосталну трговинску политику због своје зависности од Турске. По задобивеној независности, индустрија у Србији почиње се јављати али у најскромнијим зачецима, због наметања царинске тарифе Србији од стране Дунавске Монархије и услед политичких трзавица и оскудице капитала. Због несрећености у земљи и неизвесне државне будућности страни капитал плашио се да уђе у Србију, и због свега тога она ће се врло споро развијати. Економска еманципација Србије од Аустро-Угарске почев од 1904 почела је видно промицати привредни напредак земље. По успешно завршеном рату за ослобођење и уједињење народа (1914—1918), Србија је у нашој увећаној држави добила повољне политичке и привредне услове за свој привредни напредак уопште и индустријски развитак напосе. Међутим, док се Србија дотле врло слабо привредно развијала, њено становништво јако се множило; и како она није имала великих вароши и развијене индустрије за пријем сувишног становништва са села, то је на селу остајао готово сав осиротели слој безземљаша и малкаша. Окућни поредак допуштао је у приличној мери привредно диференцирање, те су неки земљорадници губили земљу; другима је земља продата за порез или осуде по бешчасним делима; а задруге су се делиле, те су се стварали малкаши. Временом, многи од осталих без земље успели би да постану

опет власници, а неки малкаши да стекну више земље од минимума. Овај процес у окућном поретку могао је трајно делати, јер се није могао стварати не само велики него ни средњи посед, зато поглавито што је окућје спречавало, или бар јако отежавало куповину и груписање земље, и зато што није постојао рентабилитет земљорада. Из тих привредних услова и прилика у нашем аграрном поретку истицала су ова два резултата: — појава растења малкаша и безземљаша или бескућника, за коју окућје није криво, и стварна и успешна заштита и одржавање малих поседника благодарећи окућју. Без окућја процент безземљаша био би за десетак процената већи. Што није, то је неоспорна заслуга окућја, и од тога је Србија имала непроцењену корист и у економско-политичком и у моралном погледу. У природи, у друштву и у међународном животу побеђује она страна која има за неки степен више материјалне и моралне снаге. Србија је у том погледу имала релативан и одлучујући вишак снаге благодарећи своје окућју. Дакле, окућје је имало успеха и у економском погледу јер је дејствовало да сељак остане власник земље и да се не образује велики посед, и у моралном погледу јер је доприносило да сељак, као власник и независан привредник, има више љубави према држави.

Економске појаве у једној привредној средини треба оцењивати у склопу свих узрока који су дејствовали. Противници окућја тако не чине: они појаве у нашем аграрном поретку посматрају и цене доста једнострано; они нарочито превиђају или потцењују добре стране окућја, а појаву бескућника на селу преувеличавају и тумаче је као неуспех окућја, служећи се при томе нејасним и нетачним статистичким подацима.

Ради општих сврха аграрне политике, а нарочито ради проучавања и оцене установе окућја, треба што пре и како ваља извршити у земљи попис о расподели земље с обзиром на правну и економску структуру окућја. Истовремено треба спровести и једну стручну и непристрасну анкету о примени и утицају окућја у Србији, и о томе да ли ту установу треба распрострети на целу земљу. Тек по саслушању мишљења једнога одбора од компетентних стручњака (економиста, правника и привредника) који би свој извештај саставио проу-

чивши сређено градиво ове анкете и реченога пописа, може се добити поуздана основица за решавање о даљој судбини окућја у целој земљи. Закон о распрострањењу окућја на целу земљу није требало донети без претходне реформе његове и без обавештења сељаштва у новим крајевима о корисности установе окућја. Оне одлуке неких пољопривредних установа из тих крајева да се окућје на њих не протегне, не треба сматрати за веран израз њихова сељаштва. Његово мишљење о окућју, по истоветности сељачких интереса и њиховом појимању, не може се замислити друкчије од мишљења о истој установи сељаштва у Србији. Може у нас бити појединаца који мисле да установа окућја није добра, или да се преживела, то ће њихово мишљење ипак бити без опасности за њену судбину. Судбина једнога закона, вели Брентано, зависи не од тога каква је његова стварна делатност у примени, него зависи од веровања да ли је тај закон добар или не. Наш народ у Србији и његова интелигенција, уопште узев, мисли да је Закон о окућју добар и користан, — и докле год у Србији влада аграрна демократија и она налази да је тај закон користан, она неће дати да се он укине. И како је несумњиво да ће српска сељачка демократија идеолошки утицати на сељаштво у новим крајевима, то је ван сумње да ће установа окућја бити распрострањена на целу земљу.

Тога ради, међутим, ваља најпре установу окућја реформисати и прилагодити новчаној привреди, која је потпуно обузела и Србију. А то се може како ваља учинити тек по решењу питања у коме ће се правцу изградити наследно и задружно право у будућем грађанском законнику за целу земљу. Данас се одредбе о окућју налазе у три закона: у Грађанском Судском Поступку, у Закону о порезу и у неким монополским законима; треба донети један једноставан закон о окућју за целу земљу. Окућје ваља реформисати нарочито у том погледу да окућни земљорадник може добити хипотекарни кредит за куповину земље и производне сврхе уопште. У доба проширења окућја (1873) није било услова за индустрију, те је капитал ишао ка земљи, и како није било услова за рентабилитет и усавршење земљорада, то је сељак зајмљени новац трошио махом на личне потребе. Пошто су сада, од Уједи-

њења, настали повољни услови за индустрију и привредни развитак уопште, пошто се у близини већих вароши и у Србији земљорад почео рентирати, и пошто је услед тога наступила економска могућност за усавршење земљорада, и како је то баш потребно с обзиром на увећање становништва, особито варошког, — то је потребно да се кредит и у Србији преуреди тако, да је лако доступан и земљораднику ради производних сврха. Предлог Закона о Земљорадничкој Банци решава погрешно и несрећно проблем земљорадничког кредита према окућном праву. Редигована са неоснованог гледишта да је Закон о окућју штетан за земљорадника, те да га треба чак укинути, одредба Предлога да заштита земљорадника из § 471 неће важити за Банчине дужнике, спроводила би неважење, изигравање и укидање окућја. Како је и данашњи Устав прописао одредбе у смислу одржања установе окућја, и како је законодавац недавно, овлашћењем да се окућје може распрострети на целу земљу, показао јасно своју вољу да он никако не мисли на сужавање и укидање окућја, то је речени предлог у погледу окућнога права требао да гласи лојално и сходно томе гледишту законодавца. Окућје је потребно за одржавање ове државе као што је било корисно за њено стварање. Једино што је аутор Предлога, с обзиром на оне одлуке пољопривредних установа из нових покрајина, могао прописати да окућје неће важити за те покрајине, док се не би донео реформни, нови закон о окућју. Тај закон и нови закон о радњама који се спрема, морали би гласити у смислу израженога гледишта законодавца у Уставу о привредном поретку који треба да влада у земљи.

Према Уставу, у нашој земљи нема племства, фидеикомиси се укидају; у смислу окућја има се одредити земљишни максимум који се може имати и минимум земље који се не може отуђити. Према томе, у нас не може бити ни земљишне аристократије ни обичних великопоседника који би експлоатисали земљораднике. Сходно гледишту законодавца о привредном поретку, као природни монопол и неумножива, с обзиром на растење становништва и ради осујећења незаслуженога увећања земљишне ренте, земљи треба, преко власника земљорадника који је обрађују, обезбеђених минимумом, да

служи на корист свију ради обезбеђења исхране становништва. Ван земљорада, у поретку слободних занимања и радиности, социално и радничко законодавство има да штити малог човека и радника од прекомерне експлоатације капитала. У аграрном поретку привредна слобода и тековина земље ограничена је; у поретку радиности ван земљорада влада слобода неограничености богатства, у интересу производње и социалног опстанка и напретка. У смислу ових начела треба да тече наша економна политика уопште, а нарочито аграрна и индустријска, на које се социалне и привредне одредбе Устава у првом реду и односе.

Ради ваљане наше привредне организације у смислу изложенога гледишта нашега законодавца о привредном поретку, а у интересу здравога привреднога развитка и обезбеђења народнога благостања, ваља нам решити како ваља ова четири проблема који су на дневном реду: — (I) да проведемо започету Аграрну Реформу, ради чега треба што пре донети спремљени Закон о експропријацији великих поседа и колонизацији као и закон о окућју за целу земљу; (II) да зауставимо исељавање из земље јер од печалбара и исељеника у туђини има штете у сваком погледу, а наша земља има природних привредних услова да нема ни печалбара ни исељеника у туђини; (III) да аграрну политику уредимо и проводимо тако, да се врши одливање сувишног становништва са села у вароши и раднике; (IV) да тога ради обезбедимо подизање и развитак индустрије. Ради одржања и напретка наше државе, индустријску политику треба тако спроводити да се и у поретку радиности задовољава национално-политички смер окућја да грађани, односно радници осећају интерес солидарности у привредно-државном поретку, како би своје дужности према друштву и држави што боље вршили.

Да се то постигне, потребно је: — да у поретку земљорада буде онолико земљорадника за колико у њему, према техници земљорада и општим привредним и тржишним условима, има места, а да се сувишак осиротелог слоја сеоског одлива у вароши и раднике; друго, да се индустрија подиже и помаже само у толико у колико је то потребно да упосли наш пролетаризовани живаљ, и да се зајемчи и обезбеди солидан и складан привредни развитак земље. Претерана индустријализација

земље била би опасна за нашу државу како због могућних и неизбежних привредних криза тако и стога што би несразмерна пролетаризација земље и превелики процент радништва ослабили национално — војни дух државе. И ради одржања тога духа и код радништва и ради успешнога обезбеђења радника било би у духу окућја да се у њему изврши и та реформа да се радницима обезбеди кућа од продаје. За народно благостање и обезбеђење складнога и мирнога привреднога и социалнога развитка земље, према основним идејама у окућју за привредну и државну слободу, потребно је да и радници уопште буду кућаници а не бескућници. За оне осиротеле сељаке који имају нешто имања и куће на селу, па ипак морају да пређу у раднике, неопходно је потребно и са општег привредног гледишта, а нарочито са гледишта збрињавања осиротелих, да се не остави готово неизбежна могућност да они тај остатак недовољног имања продаду и новац потроше па и проћердају, а остану без куће. Прелаз сељака у вароши и раднике треба да се врши тако да они не буду ни привредно оштећени ни социално уназађени.

20

ae 17

ОД ИСТОГА ПИСЦА:

1. *Реформа Трговинске Статистике*. Београд 1909. Цена 1 дин.

2. *Извршење Царинских Осуда*, нарочито с погледом на окућницу. Београд 1910. Цена 1 дин.

3. *Печалбари*, нарочито из околине Пирота. Београд 1920. Цена 3,50 дин.

4. *Спољна Трговина Краљевине СХС*. Београд 1921. Цена 3 дин.

Могу се добити у књижарницама: *Геце Кона* и *С. Б. Цвијановића*, Београд, Кнез Михаилова.
